Univerza v Ljubljani

Fakulteta za socialno delo

Anamarija Meglič

USTVARJALNOST IN DUŠEVNO ZDRAVJE

Ustvarjalne delavnice v dnevnih centrih in njihov vpliv na vsakdanje življenje udeležencev delavnic

Magistrsko delo

Ljubljana, 2025

Univerza v Ljubljani

Fakulteta za socialno delo

Anamarija Meglič

USTVARJALNOST IN DUŠEVNO ZDRAVJE

Ustvarjalne delavnice v dnevnih centrih in njihov vpliv na vsakdanje življenje udeležencev delavnic

Magistrsko delo

Študijski program: Duševno zdravje v skupnosti

Mentor: red. prof. dr. Vito Flaker

Ljubljana, 2025

ZAHVALA

Zahvaljujem se svojim staršem za življenje.

Zahvaljujem se Gregorju za vso podporo in zaupanje v življenje.

Zahvaljujem se svojima hčerkama, da sta me izbrali za mamo v svojem življenju in mi med pisanjem magistrskega dela delali družbo.

Zahvaljujem se življenju.

Hvala tudi mentorju dr. Vitu Flakerju, da ni obupal nad mano in da je verjel vame.

PODATKI O MAGISTRSKEM DELU:

Ime in priimek: Anamarija Meglič

Naslov magistrskega dela: Ustvarjalnost in duševno zdravje, Ustvarjalne delavnice v dnevnih centrih in njihov vpliv na vsakdanje življenje udeležencev delavnic

Mentor: prof. dr. Vito Flaker

Kraj: Ljubljana

Leto: 2025

Ustvarjalnost in duševno zdravje

V magistrskem delu raziskujem, kaj ustvarjalnost je, ter iščem povezave med ustvarjalnostjo in duševnim zdravjem v kontekstu socialnega dela. V teoretičnem delu predstavim različne poglede in teorije ustvarjalnosti ter proces ustvarjalnosti, ki ima po nekaterih definicijah večjo veljavnost kot rezultat ustvarjalnega procesa. Predstavim tudi društva, ki izvajajo programe za osebe s težavami v duševnem zdravju v sklopu dnevnega centra ter obenem v svojih programih uporabnikom nudijo možnosti ustvarjanja in ustvarjalne delavnice.

V empiričnem delu na podatkih, pridobljenih z dvoletnim spremljanjem primera gospe Ane, in pomočjo intervjujev z uporabniki ustvarjalnih delavnic v dnevnih centrih, namenjenih ljudem s težavami v duševnem zdravju, raziskujem, kaj uporabnikom pomeni možnost sodelovanja v ustvarjalnih delavnicah, kakšno je njihovo doživljanje delavnic in izdelkov ter kakšen vpliv imajo na njihovo vsakdanje življenje. Čas, preživet na ustvarjalnih delavnicah, je po navedbah uporabnikov kvalitetnejši, daje jim občutek koristnosti, razvijejo ali obudijo veščine in lastnosti, ki so jih potlačili ali pa niso vedeli, da jih premorejo, okrepijo se vezi med uporabniki, kontinuirano udejstvovanje na delavnicah pripomore k vzpostavljanju reda v njihovem vsakdanjem življenju, poleg tega razvijejo tudi občutek pripadnosti in sprejetosti.

Ključne besede: ustvarjalnost, duševno zdravje, ustvarjalne delavnice, dnevni centri, ustvarjalni proces, umetnostna terapija, art brut, socialno delo

INFORMATION ON THE MASTER'S THESIS:

Author: Anamarija Meglič

Title of Master's Thesis: Creativity and Mental Health: Creative workshops in daycare centre and their impact on the daily life of workshop participants

Name of Mentor: Professor Vito Flaker, PhD

Location: Ljubljana

Year: 2025

Creativity and mental health

In the thesis I explore what creativity is, I look for connections between creativity and mental health in the context of social work. The theoretical part of the thesis presents different views and theories of creativity, and the process of creativity, to which some definitions attach more importance than the result of the creative process. Further, I present associations and organizations that implement creative programmes for people with mental health difficulties in day centres and offer opportunities for creation and creative workshops for users.

In the empirical part, I present data obtained from the two-year follow-up of a case study and from interviews with users of creative workshops in day centres for people with mental health distress. I explore the possibilities and meaning of working in creative workshops, the users' experience of creative workshops, what they produce there, and what impact these activities have on the users' everyday life. According to the users, the time spent at creative workshops is of better quality, it gives them a sense of usefulness, they develop or revive skills and qualities that they had suppressed or did not know they possessed, they make new friendships, and continued participation in the workshops helps to establish order in their everyday life and a sense of belonging and acceptance.

Key words: creativity, mental health, creative workshops, day centres, creative process, art therapy, art brut, social work

Kazalo vsebin

Predgovor 1

1. UVOD 2

2. USTVARJALNOST ALI KREATIVNOST 3

2.1 Pojem kreativnosti oz. ustvarjalnosti skozi čas 3

2.2 Kaj je ustvarjalnost 4

2.3 Psihološke teorije ustvarjalnosti 6

3. USTVARJALNOST IN DRUŽBA 9

3.1 Ustvarjalnost oseb z duševno motnjo 12

3.2 Art brut 14

3.3 Ustvarjalni proces 16

3.4 Pomen ustvarjalnosti za človekovo eksistenco 17

3.5 Pogoji ustvarjalnosti 19

3.6 Motivacija 21

3.7 Lastnosti ustvarjalnih oseb 23

3.8 Ustvarjalnost v starosti 24

4. UMETNOSTNA TERAPIJA 25

5. USTVARJALNOST IN UMETNOST V SOCIALNEM DELU 27

5.1 Ustvarjalnost in osebno načrtovanje 32

5.2 Ustvarjalnost in paketi storitev 34

5.3 Ustvarjalnost in umetnost v skupnostnem delu 35

5.3.1 Vloga ustvarjalnosti in umetnosti pri prehodu v skupnost 37

5.3.2 Ustvarjalnost kot pomoč pri prevrednotenju odklonskih vlog 38

6. NEVLADNE IN PROSTOVOLJNE ORGANIZACIJE 42

6.1 Nevladne organizacije s programi dnevnega centra za osebe s težavami v duševnem zdravju 43

6.1.1 Dnevni centri za ljudi s težavami v duševnem zdravju 45

6.1.2 Programi dnevnih centrov 46
6.1.3 Programi in vloge dnevnih centrov 48
6.1.4 Ustvarjalne delavnice 49
6.1.5 Krepitev moči, ustvarjalne delavnice, umetnost in ustvarjalnost 51
6.1.6 Izdelki ustvarjalnih delavnic 52
6.1.7 Vrednotenje in trženje umetniških izdelkov 54
7. DNEVNI CENTER IN USTVARJALNE DELAVNICE 54
7.1 Šentovi dnevni centri 54
7.2 Ustvarjalne delavnice 56
8. RAZISKOVALNA NALOGA 57
8.1 Namen in cilji kvalitativne raziskave 57
8.2 Študija primera 58
8.3 Kvalitativno raziskovanje 59
8.3.1 V sklopu kvalitativnega raziskovanja sem preučevala: 59
8.4 V magistrskem delu izpostavljam naslednje teze: 60
8.5 Predmet raziskovanja sem opredelila s pomočjo sledečih vprašanj: 60
8.6 Metodologija, vzorec in potek raziskave 61
a) Študija primera 61
b) Kvalitativna anketa 61
8.7 Obdelava in analiza podatkov 62
9. ŠTUDIJA PRIMERA 62
9.1 Rezultati analize intervjujev udeležencev ustvarjalnih delavnic 66
a) Ustvarjalne delavnice 66
b) Doživljanje delavnic, izdelkov in ustvarjalnega procesa 69
c) Vpliv na vsakdanje življenje 76
d) Doživljanje umetnosti 84
9. RAZPRAVA 86

10. SKLEPI 104
11. PREDLOGI 106
12. LITERATURA 108

Predgovor

Več let je moj prosti čas prežet z raznovrstnim ustvarjanjem: slikanjem, lepljenjem, pisanjem, barvanjem, urejanjem, kopanjem, sajenjem, prestavljanjem in razmišljanjem. To je moj vsakdan, to je del mene, za drugega pa je to lahko le teoretiziranje, kreiranje, rezultat dela ali nedela, ki pravzaprav zame ni delo v pravem pomenu. Namreč, končni produkt je rezultat nekih dolgotrajnejših procesov, prepletanja različnih dimenzij osebnosti, odnosov do sebe in drugih, mojega vedenja in okolja. Za gledalca, bralca ali opazovalca pa je končni rezultat tema pogovora, njegov drugi sogovornik, vir navdiha ali moči ter predmet analize.

Življenjska in poklicna pot me je zapeljala v delovna okolja, kjer sem in nisem imela možnosti biti ustvarjalna na svojem delovnem področju. Dovoljevala sem si, da je z mano vštric korakala tudi možnost izražanja ustvarjalnosti – tudi v neustvarjalnih oz. strogo strukturiranih okoljih. Največji razcvet oz. točka, na kateri sem začela razmišljati o ustvarjalnosti, je bila na delovnem mestu, ko sem delala z ljudmi s težavami v duševnem zdravju. Dan ni bil enak dnevu, vedno znova je terjal ustvarjalnost tako od mene kot uporabnikov, da smo si lahko ustvarili prijetno vzdušje, da smo se razumeli med seboj, si ustvarjali polja zaupanja ter gradili odnose, predvsem pa samozavest in samozaupanje.

V praksi se je izkazalo, da je ustvarjalnost stalnica mojega delovanja, tako v mojem delovnem okolju kot tudi vsakdanjem življenju. Pri delu z ljudmi s težavami v duševnem zdravju sem spoznala, da je ustvarjalnost prisotna na več ravneh delovanja in tako zelo pomembna v njihovem vsakdanjem življenju. V sklopu lastnega delovanja so me pritegnila ozadja ustvarjalnosti in njeni različni procesi, vpliv na duševno zdravje in posledično vpliv na socializacijo ter predvsem integracijo in kvaliteto vsakdanjega življenja.

1. UVOD

Ustvarjalnost je lastnost človeka, s pomočjo katere se med drugim tudi samorealizira, integrira, preživlja, razveseljuje in vključuje ter deluje na različnih področjih. V magistrskem delu se osredotočim na ustvarjalnost ljudi s težavami v duševnem zdravju, ki jo izražajo na ustvarjalnih delavnicah v dnevnih centrih za ljudi s težavami v duševnem zdravju. Predvsem se poglabljam v pozitivne, blagodejne in spodbujajoče vidike ustvarjalnih delavnic, ne pa toliko v problematizirajoče sistemske vzorce, vzvode in pomanjkljivosti ustvarjalnih delavnic.

Dandanes se trži vedno več tematskih ustvarjalnih delavnic za posamezne skupine ljudi, pogosto so plačljive in ljudem iz ekonomsko šibkejših okolij nedosegljive. Ponudniki ustvarjalnih delavnic na trgu udeležencem nudijo storitve pridobivanja novih znanj in veščin, nadgrajevanje znanja, delo na sebi, sproščanje in podobno. V dnevnih centrih za ljudi s težavami v duševnem zdravju (v nadaljevanju DC) v sklopu njihovih programov redno nudijo ustvarjalne delavnice, ki so brezplačne, mentorirane ali vodene s strani prostovoljcev, zunanjih sodelavcev ter tudi zaposlenih v DC, ki se ukvarjajo z ustvarjalnostjo.

V okviru magistrskega dela me je zanimalo, kaj je ustvarjalnost ter kaj uporabnikom ustvarjalnih delavnic v DC udejstvovanje in ustvarjanje na delavnicah pomeni, saj ima po nekaterih teorijah sam proces ustvarjalnosti večjo težo kot pa izdelek oz. produkt ustvarjalnega procesa.

V teoretičnem delu raziskujem pojem ustvarjalnosti, ustvarjalni proces, dotaknem se ustvarjalnosti bolnikov z duševno motnjo ter obdobja art bruta in področja socialnega kulturnega dela.

V raziskovalnem delu predstavim študijo primera gospe Ane, ki se je ravno s pomočjo ustvarjalnosti in ustrezne podpore zaposlene v DC zopet našla in ponovno suvereno vključila v družbo. Ravno Anin primer je bil povod za dodatno kvalitativno raziskovanje ustvarjalnosti v DC. Ugotovitve študije primera podrobneje podprem še s kvalitativnim raziskovanjem udeležencev ustvarjalnih delavnic, kjer me je zanimalo predvsem, kaj uporabnikom DC pomeni udeležba na ustvarjalnih delavnicah, kakšno je njihovo doživljanje delavnic in izdelkov ter kakšen vpliv imajo na njihovo vsakdanje življenje.

»Ustvarjalno delo je sposobno tako v vsebinskem kot čustvenem oziru proizvesti tisto, kar manjka času, in biti klica prihodnjega razvoja, le zato, ker se v ustvarjalnem delu ne zrcali le individualno, temveč se pojavlja tudi arhetipsko, ki je, kot del enotne resničnosti, trajno in neminljivo.«

Erich Neumann

2. USTVARJALNOST ALI KREATIVNOST

2.1 Pojem kreativnosti oz. ustvarjalnosti skozi čas

Izraz kreativnost je tujka, izpeljana iz pojma »creativity«, kjer beseda izhaja iz latinskega termina *»creō«*, kar pomeni »narediti« (Pečjak in Štrukelj, 2013). Beseda »*create*« se pojavi v angleški terminologiji v 14. stoletju za opisovanje božanske kreacije (Creativity b. d.).
V antiki niso imeli ustreznega izraza za ustvarjalnost, le pesnike so poveličevali, saj so znali ustvariti nekaj novega, ostale umetnike pa so imeli za posnemovalce realnega sveta. Rimljani so uporabljali izraz »creatio«; imeli so dva izraza za narediti, in sicer »facere« in »creare« (Apohal 2007).
Kreativnost oz. ustvarjalnost je v srednjem veku razumljena kot nekaj čudežnega, kar povezuje znano z neznanim, pri čemer je ustvarjalnost pripisana kreatorju oz. bogu. Posledično je bila ta ustvarjalnost edinstvena in mogočna. V krščanstvu pa je bila ustvarjalnost celo pregrešna (Makarovič 2001). Pridevnik »ustvarjalen« se začne uporabljati v 17. stoletju, čemur sta botrovala razvoj različnih koncepcij osebnosti in individuacije kot tudi obveznost njenega izražanja.

V romantiki se pojem ustvarjalnosti prenese na področje umetnosti in literature, kar pripomore k povezovanju ustvarjalnosti in domišljije, to pa ima za posledico razločevanje reproduktivne domišljije in »ustvarjalne domišljije, ki lahko sproducira nekaj novega in prej še neobstoječega« (Toplak, 2008, 33).

V času industrijske revolucije se koncept ustvarjalnosti prenese v splošno rabo, kjer se ustvarjalnost še vedno pripisuje le individualnim umetniškim stvaritvam.
Konec 20. stoletja pa se pojem ustvarjalnosti razširi tudi na druga področja znanosti in vsakdanje rabe kot posledica individualizacije, čemur sledi poveličevanje same ustvarjalnosti pri posamezniku oz. je že kar zaželena in pričakovana. To je predvsem zato, ker se v današnjem svetu človeška identiteta dojema kot nekaj nestabilnega, ko je iskanje lastne identitete del človeškega vsakodnevnega raziskovanja. Kot posledica nenehnega iskanja človekove identitete je družbena ustvarjalnost pomembna, skoraj zahtevana, saj je pomemben gradnik medsebojnih odnosov. Toplak (2008, 33) opozarja tudi, da pri vsem tem ni natanko jasno, kaj ustvarjalnost sploh je.

2.2 Kaj je ustvarjalnost

Vse do 20. stoletja je bila ustvarjalnost del nečesa višjega, božanskega in je predvsem prevladovala na področju umetnosti. Šele v 20. stoletju, ko se začne ustvarjalnost poglobljeno raziskovati, ji teoretiki in umetniki začno pripisovati še druge pomene.
Ko govorimo o ustvarjalnosti kot produktu človekove aktivnosti, uporabljamo izraz ustvarjalnost ali kreativnost. Razlika glede pojmovanja loči tudi raziskovalce ustvarjalnosti: na raziskovalce, ki raziskujejo ustvarjalnost kot proces, ter ustvarjalnost na osnovi človekovih produktov (Jurman 2004, 84).
V nadaljevanju magistrskega dela uporabljam pojem ustvarjalnost.

Sigmund Freud je bil eden prvih raziskovalcev ustvarjalnosti. Po njegovem mnenju je bila ustvarjalnost rezultat frustrirajočih želja po slavi, uspehu in ljubezni, ki se skozi emocionalno napetost nervoze spremeni v ustvarjalno aktivnost; vendar je pozneje to tezo opustil (Apohal 2007, 9).

Wallas je ustvarjalnost definiral kot »proces« in osnoval prvi petstopenjski model psihološkega ustvarjanja, ki vključuje faze priprave, ponotranjenja, intimacije, razsvetlitve in potrditve. Njegovo delo je raziskovanje ustvarjalnosti zaznamovalo s »procesom evolucije, ki je ljudem omogočila hitro prilagajanje naglim spremembam okolja« (Apohal 2007, 10).

Preučevanje ustvarjalnosti je precej staro (Jurman 2004, 84), medtem ko je preučevanje ustvarjalnosti kot procesa aktualnejše. V filozofiji se pojavi raziskovanje ustvarjalnosti z Marxom, ko v svojem eseju o človekovi alienaciji vidi največje zlo v odtujitvi od generičnega bistva. V psihologijo pa raziskovanje ustvarjalnosti prenese Fromm, ki postavi človekovo ustvarjalnost oz. potrebo po ustvarjalnosti kot osnovno socialno človekovo potrebo, skozi katero se oblikuje njegov značaj, saj je bil mnenja, da človekov značaj predstavlja strukturo in vsebino njegovih vrednot, iz katerih pozneje izhaja tudi njegova motivacija za nadaljnje aktivno življenje. Fromm ustvarjalnosti ne pripisuje samo intelektu, ampak tudi ostalim osebnostnim strukturam, med katere prišteva značaj in temperament.

Jurman (2004, 84) dodaja, da ravno temperament vsako ustvarjalnost prežema z emocijami, tako umetniško kot znanstveno ustvarjalnost. Trdi, da je ustvarjalnost plod osebnosti v celoti oz. da obstaja povezava med stopnjo ustvarjalnosti in stopnjo razvitosti osebnostnih struktur.

Človek je družbeno bitje, ki se navzema vrednot in potreb okolja, kar ima za posledico dejavnost oz. aktivnosti, katerih posledica je zadovoljitev potreb okolja in lastnih potreb. »Človek ustvarja iz potrebe iz sedanjosti za prihodnost, kjer pa element samoaktualizacije ni vedno prisoten« (Jurman 2004, 84). To pomeni, da so neke zunanje, družbene sile in pritiski tisti, ki spodbujajo ustvarjalnost, sam proces ustvarjalnosti oz. ustvarjalnost pa je potrditev njegove eksistencialnosti, njegovega generičnega bistva.

Arrieti (v Meden Klavora 2008, 86) trdi, da je ustvarjalnost eden izmed glavnih načinov, s katerimi se človek razbremeni vsakdanjih spon odzivov in vsakdanjih odločitev; je neomejena svoboda in izvirnost z omejitvami. Obenem loči veliko ustvarjalnost, ki pripomore k družbenemu napredku in jo premorejo le nekateri posamezniki, ter običajno ustvarjalnost, ki jo premore vsakdo od nas. Slednja sleherniku daje občutek zadovoljstva, je način premagovanja frustracij in zagotavlja pozitiven odnos do sebe in življenja. Ustvarjalnost je izvirna, domiselna in gre za odkrivanje novega. Ustvarjalni procesi so v vsakem človeku in niso stvar dedovanja ali vzgoje, ampak je to funkcija jaza slehernika (Matussek v Meden Klavora 2008, 86).
Glavna pobuda za ustvarjalnost izvira iz posameznikovega sodelovanja z družbo in obratno (Trstenjak 1981, Jurman 2004). Vpliva družbe na posameznika ni mogoče izključiti, saj je posameznik vedno v odnosu z družbenim dogajanjem, vpliv pa imajo tudi osebnostne značilnosti percepcije vsega družbenega dogajanja. Jurman (2004) to ponazarja s primerom

ekstravertiranih ustvarjalcev, ki veliko bolj ustvarjajo pod vplivom družbenega pritiska in potreb kot pa iz lastnih potreb oz. pobud. Introvertirani ustvarjalci pa izhajajo iz lastnih pobud in potreb, vendar so tudi te »notranje« potrebe velikokrat posledica nerešenih ali neodkritih družbenih vprašanj ali problemov.

Umetniško delo človeštva najbolje prikazuje ekstremne razsežnosti človeške ustvarjalnosti, ki zajema človeško prodornost, iskrenost in ustvarjalno silo. Najmočnejša je, ko zajema otroško igrivost, vitalen zanos, strast ali trpljenje. Poustvarjalec ustvarjalca ni nič manj ustvarjalen kot ustvarjalec sam (Komelj v Simoniti 2014, 219–233). Nekdo, ki poje pesem, ni nič manj ustvarjalen kot avtor pete pesmi, ravno tako je igralec lahko ustvarjalen v igrani vlogi. V zvezi s tem Komelj pravi, da ustvarjalnost izhaja iz skritih moči v človeku, iz neznanosti, ki pa v umetnosti postane znana, celo iz niča, kar ustvarjalca približa stvarniškemu kreatorju, to pa pojmuje kot ustvarjalni dar oz. talent (v Simoniti 2014, 232).

2.3 Psihološke teorije ustvarjalnosti

Tako znanost kot umetnost nista odkrili zakonov človeške ustvarjalnosti, obstajajo pa teorije, ki deloma razlagajo proces ustvarjalnosti. V nadaljevanju povzemam nekatere teorije ustvarjalnosti.

Asociativna teorija ustvarjalnosti meni, da človeška ustvarjalnost temelji na asociacijah oz. na učenju. Zanjo je značilno ustvarjalno mišljenje, ki povezuje asociativne elemente mišljenja v nove kombinacije z neko splošno uporabnostjo (Jurman 2004).

Geštaltična teorija ustvarjalnosti pravi, da je najpomembnejša prvina ustvarjalnega mišljenja reorganizacija problema (Jurman 2004, 107), ki pa jo spremljajo procesi presojanja, odmišljanja, ocenjevanja in posploševanja. Tu gre za notranje procese uvidevanja problema in preučevanja problema mimo resnične stvarnosti ter je popolnoma subjektivno, kar pomeni, da ga ne moremo meriti, ampak ga lahko le opazujemo.

Teorija ustvarjalnosti na osnovi *potez človekove osebnosti* se je oblikovala v ZDA, ko so ugotovili, da osebe z izredno visokim IQ-jem niso visoko ustvarjalne. Posledično so začeli

preučevati človekove osebnostne lastnosti, temperament, karakter in motivacijo (Jurman 2004, 110).

Teorija ustvarjalnosti na osnovi *toka zavesti* zagovarja tezo, da se ustvarjalec prepusti toku zavesti, ki je popolnoma subjektivna, vključuje pa tudi prejšnja izkustva in doživljanja posameznika, nakopičena v spominu. Ta teorija je nastala predvsem po analizi literarnih del (Jurman 2004, 112).

Psihoanalitična teorija ustvarjalnosti povezuje ustvarjalnost s sublimacijo oziroma z obrambnim mehanizmom osebnosti, ki preusmerja infantilni seksualni impulz od prvotno nesprejemljive družbene oblike k družbeno sprejemljivi obliki, h kulturi (Jurman 2004, 113).

Eksistencialistična teorija ustvarjalnosti daje pomen človeku samemu oz. ustvarjalcu in ne produktu procesa ustvarjanja. To je po eksistencialistični teoriji posledica usmeritve človeka navznoter, kjer gre za uresničevanje njegove eksistence, saj ko človek uresničuje sebe, spreminja tudi zunanji svet. Zagovorniki eksistencialistične teorije ustvarjalnost omejijo na samorealizacijo, samoaktualizacijo, proces osebnostne rasti in samouresničevanje, le Maslow vsem tem samorealizacijam doda drugo realno dimenzijo, in sicer spreminjanje okolja, v katerem ustvarjalec živi (Jurman 2004).

Maslow oblikuje svojo teorijo na *motivaciji*, saj meni, da je pri človeku pomembna zadovoljitev njegovih potreb in motivov. V nižje potrebe uvrsti biološke potrebe po hrani, vodi, zraku in aktivnosti. Visoki motivi imajo značaj ustvarjanja in samouresničitve. Nezadovoljitev teh potreb privede do bolezenskega stanja. Najprej je treba zadovoljiti nižje potrebe, šele nato višje; posledično je človekovo vedenje lahko motivirano in nemotivirano. Motivirano vedenje je naučeno in usmerjeno k spreminjanju okolja, medtem ko je nemotivirano vedenje stvar okolja in organizma ter je usmerjeno k spreminjanju posameznika samega. Tako posameznikovo ustvarjalnost razdeli na oblikovanje samega sebe in oblikovanje okolja (v Jurman 2004, 117).

Teorija ustvarjalnosti na osnovi *trpljenja* pravi, da na človekovo osebnost od rojstva dalje delujejo raznovrstni pritiski iz okolja, ki osebnost postavljajo v stalen konflikt med resničnostjo in pričakovanji. Posledica tega konflikta je posebno občutje, ki ga osebnost doživlja kot trpljenje. Naloga tega trpljenja je ustvarjanje in razvijanje osebnosti, posledica trpljenja je ustvarjanje samega sebe. Produkti ustvarjalnosti so odvisni od tega, kakšno

energijo, vsebino in strukturo ima osebnost, ki deluje pod vplivom trpljenja (Jurman 2004, 126).

Teorija ustvarjalnosti na osnovi *podzavestne logike* sloni na predpostavki, da je ustvarjalno delo posebna sila – vektorska sila, kot jo pojmuje Trstenjak (v Jurman 2004) – ki ima določeno moč in smer, strukture in oblike pa se ustvarjajo v človeku samem in ne od zunaj. Tako teorija ustvarjalnosti na osnovi logike podzavesti razkriva, da je ustvarjalnost produkt človekove osebnosti in intelekta. Ustvarjalnosti ne moremo razumeti, če ne upoštevamo intelekta, temperamenta in karakterja človeka oz. ustvarjalca (Jurman 2004).

Margaret Boden (v Poštrak b. d.) ustvarjalnost loči na t. i. psihološko in t. i. zgodovinsko ustvarjalnost. Psihološka ali *P-ustvarjalnost* se porodi posamezni osebi in ni pomembno, koliko drugih oseb je že pred tem imelo podobno ali enako zamisel. Zgodovinska ali *Z-ustvarjalnost* pa je zamisel, ki jo do tega trenutka v vsej zgodovini ni imel še nihče. Poudarja, da imajo vse Z-ustvarjalnosti tudi P-ustvarjalnost, obratno pa to ni mogoče. V kontekstu vsakdanjega življenja prevečkrat spregledamo tako zelo pomembno vsakdanjo domiselnost in spretnosti, s pomočjo katerih posameznik preživi v vsakdanjem življenju. Vse strategije (pre)živetja, kot so socialne veščine, načini delovanja, razmišljanja in ukrepanja, umeščamo v polje P-ustvarjalnosti. Slednja je pomembna za posameznika, ne pa za družbo.

3. USTVARJALNOST IN DRUŽBA

V predhodnih poglavjih smo opisovali ustvarjalnost, ki izhaja iz človeka samega. Vendar pa ustvarjalnost sama po sebi ter ustvarjalec sam, brez okolja, izgubita vrednost – tako ustvarjalnost kot tudi produkt ustvarjalnega procesa. Dodano vrednost ustvarjalcu ter ustvarjenemu produktu doda interakcija ustvarjalca in okolja, saj okolje oz. družba ovrednoti ustvarjalni proces ter nenazadnje tudi produktu doda vrednost oz. produkt realizira svoj namen.

Ustvarjalnost je ena najpomembnejših dimenzij mišljenja, dostopnost le-te lahko obrodi neomejene koristi za človeštvo. Ustvarjalni potencial v družbi je izjemen in ni le domena posameznika, temveč tudi družbeni pojav (Groth v Apohal 2007). Človeku občutek, da je lahko ustvarjalen in da lahko spreminja stvari, daje zagon in svobodo (Kustec 2011, 28).

Makarovič (2003, 43) se zavzema za antropologijo ustvarjalnosti, ki obravnava ustvarjalnost kot proces izmenjave snovi med posameznikom in družbo. Makarovičeva (2003) teorija šestih »P« zajema posamezne sklope: priložnost, posameznik, proces, produkt, priznanje, premiki, ki po njegovem mnenju zajemajo celoten kreativni proces. Obenem pojasnjuje, da je treba točno vedeti, kateri vidik ustvarjalnosti nas zanima za pojasnjevanje ustvarjalnosti.

Makarovič (2003) pri pojasnjevanju ustvarjalnosti vključuje širše družbeno okolje, priložnost in družbeno vrednotenje produkta; trdi, da je okolje pomemben element ustvarjalnosti, saj vpliva na posameznika kot *možnost* in kot *spodbuda.* Med družbenimi dejavniki je pomembna dostopnost razvite družbene tehnologije oz. družbene enakosti, kar pomeni, da bi bile dobrine civilizacije dostopne vsem in ne le posameznim družbenim slojem ali skupinam. V kontekstu pojasnjevanja pomena *prilike* za ustvarjalnost pa meni, da se bo ustvarjalnost razvila šele, ko bodo do posameznika, kateremu so civilizacijske dobrine dostopne, prišle spodbude v obliki konkretnih družbenih pričakovanj, zahtev, pritiskov, potreb in možnosti.

Kot primer Makarovič (2003, 53) navaja prilagoditev kmetijskih kultur na klimatske razmere, da je človek lahko preživel. Podobno je v družbenih razmerah, ko okolje spodbuja h kreativnosti preko želje po družbenem priznanju, naravno pa spodbuja preko želje po materialnih predmetih.

Najpomembnejši nivo pri spodbujanju in ustvarjanju možnosti za ustvarjalnost (Makarovič 2003, 54) je družina (mikronivo) kot t. i. primarno družbeno okolje, kjer *možnosti* za

ustvarjalnost izhajajo iz ugodnih okoliščin, kot sta visok družbeni status in velika pozornost staršev. *Spodbude* za ustvarjalnost pa izhajajo iz neugodnih okoliščin, kot sta marginalni družbeni položaj in izguba statusnega ugleda.

V tem kontekstu so pomembne tudi ugotovitve Alfreda Adlerja (Makarovič 2003, 55), da geniji z neko telesno pomanjkljivostjo nadkompenzirajo to pomanjkljivost z ustvarjalnostjo. Namreč, meni, da je temeljna potreba človeka potreba po uveljavljanju in da le zaradi te pride tako pri posamezniku kot tudi etnični ali rasni skupini do nadkompenzacije, ki je pomembno gonilo kreativnosti.

Sekundarno družbeno okolje (Makarovič 2003, 61) so mentorji in šola (mezonivo). Po podatkih, ki jih je zbrala Cox (v Makarovič 2003, 61), je bilo največ genijev deležnih pozornosti, vzgoje in izobraževanja staršev ter mentorjev, bili pa so bolj ali manj izolirani od družbe svojih vrstnikov. S pojavom javnega izobraževanja v državnih šolah se otroci družijo z vrstniki in ne več toliko z odraslimi; tako vzgoja postane množična, kar (Makarovič 2003, 61) prispeva k ukinjanju genija. Simonton (v Makarovič 2003, 62) raziskuje zvezo med šolsko izobrazbo in ustvarjalnostjo ter ugotovi, da previsoka stopnja šolske izobrazbe in specialna znanja zmanjšujejo kreativnost oz. jo celo zavirajo, ker povečujejo dogmatizem, ter da je kreativnost večja pri osebah z nižjo izobrazbo ali celo pri laikih določenega raziskovalnega področja.

Tretji nivo, ki vpliva na razvoj ustvarjalnosti, je širša družba (makronivo), kjer je za spodbujanje ustvarjalnosti pomembna pluralnost kulturnih tokov, kot tudi obstoj nekega vozlišča, kjer se vsi ti tokovi srečujejo in prepletajo. Pri tovrstni ustvarjalnosti gre za povezovanje idej in iz teh idej se v procesu ustvarjanja ustvarijo nove ideje (Makarovič 2003).

Za *vrednotenje produktov* sta pomembni tako kvaliteta kot tudi kvantiteta izdelka, dokončno oceno oz. sprejemljivost produkta pa določata njegova uporabnost in družba. Med drugim gre pri produktu za končni izdelek ustvarjalnega linearnega procesa od znanosti, preko filozofije k tehniki (Makarovič 2003, 171).

Področja *predmetne ustvarjalnosti* (Makarovič 2003) so tehnologija, znanost, umetnost in filozofija, ki so vpete med civilizacijo in kulturo. Druga pa je *družbena ustvarjalnost,* katere produkti so storilnostno naravnani, a potrebujejo neko materijo za realizacijo, kot na primer pesem ali proza, ki jo je treba zapisati. Na drugi strani pa izpostavi produkte storilnostnih branž, kot so preučevanje in vzgoja otroka, pravni nasveti in podobno. Skupno slednjim je to,

da ni končnega produkta, temveč gre za procese, v katerih ustvarjalnost dviguje kvaliteto in razvoj storilnostne branže. Področja družbene kreativnosti pa potrebujejo tudi pravila in omejitve, saj pravi, da družba ne more delovati oz. obstajati brez pravil. Makarovič (2003, 166) meni, da vsaka družba potrebuje omejitve in pravila, ki tako omejujejo človeško ustvarjalnost kot tudi omogočajo, da le-ta s svojimi kreacijami vzpostavlja družbeno dinamiko.

Presojanje ustvarjalnosti je stvar skupnosti; sama ustvarjalnost je interdisciplinarna, saj se dogaja med posameznikom, poznavalskim področjem in razsodniki tega področja (Gardner v Poštrak 1996, 410). Upoštevati je treba okolje, v katerem posameznik dela. Na tej točki ne gre zanemariti pomena različnih kulturnih praks in subkultur (Poštrak 1996), saj je bilo dokazano, da se le-te spreminjajo, izumirajo in na novo ustvarjajo, njihovo prostorsko in časovno gibanje ter razvoj pa usmerjajo in producirajo ravno ustvarjalci aktualnega. Ustvarjalec je stalno v dialogu z družbenim dogajanjem, a ga istočasno tudi konstantno preoblikuje in strukturira (Makarovič v Poštrak 1996, 411).

Kako pomemben je družbeni kontekst definiranja ustvarjalne dejavnosti, je ugotavljal Colin Martindale (v Poštrak, 1995, 43), ko je ugotovil, da se ustvarjalnost pogosteje pojavlja v družbenem kontekstu kot pa v osami, pa čeprav je posameznik v vsakdanjem življenju ustvarjalen, mu družbena ureditev pogosto ne dovoljuje ali omogoča realizacije zamisli. Kot primer navede navadnega delavca v tovarni, ki bi rad vpeljal novost, izhajajoč iz lastnega vedenja in izkustva, vendar mu to ni omogočeno, saj od njega tega nihče ne pričakuje in niti ni plačan za uvajanje novosti. Namreč, stereotipna ustvarjalnost se večinoma povezuje z znanstvenim področjem, za katero naj bi bilo značilno ustvarjalno delovanje, medtem ko je delavec le izvajalec del na tekočem traku.

Ustvarjalec je oseba, ki rešuje probleme, postavlja vprašanja in proizvaja izdelke, vendar mora biti sprejet znotraj ene kulturne skupine (Howard Gardner v Poštrak, 1995). Ustvarjalnost je interdisciplinarna in se pojavlja med posameznikom, kar zaobsega njegovo osebnost in motive, ter okoljem, ki določa vrednost in kaj sploh je ustvarjalno, saj skupnost določa, kaj je sprejemljivo in kaj ne.

Če izhajamo iz Pečjakovega (1987) opisa ustvarjalnosti, kjer sta uporabnost in izvirnost merili ustvarjalnosti, ko ustvarjalno dejanje ponudi nekaj novega, uporabnega, svojskega, redkega in neponovljivega, ne moremo mimo dejstva, da je družbeno okolje posamezne osebe nadvse pomembno pri definiciji uporabnosti, izvirnosti oz. ustvarjalnosti. Namreč, ustvarjalna oz.

izvirna ideja ali dejanje se lahko v različnih družbenih in kulturnih okoljih ponavlja. Je pa v trenutku za osebo, ki je v fazi ustvarjalnosti, to pomemben, uporaben in predvsem neponovljiv trenutek izvorne ideje za njeno situacijo, trenutek v njenem vsakdanjem življenju. Ustvarjalnost je dejanje sprememb, razdiranje, napredovanje ali pa nazadovanje; vendarle je ključni dejavnik pri spremembah v vsakdanjem življenju, saj omogoča prehode iz danih okvirjev oz. iz okvirjev, v katerih smo do trenutka ustvarjanja bili omejeni (Pečjak 1987).

3.1 Ustvarjalnost oseb z duševno motnjo

Področji psihiatrije in socialnega dela sta prepleteni, izključujoči, a se obenem tudi dopolnjujeta, predvsem v kontekstu prenosov različnih praks iz enega polja delovanja v drugo. Ustvarjanje iz psihiatričnih ustanov se je skupaj z ljudmi, ki so bili tam nastanjeni, preselilo v lokalno okolje, v katerem so živeli. Slednje oblike skupinskega ustvarjanja so se razširile in prenesle tudi na skupinska in društvena polja delovanja, kjer so se ljudje srečevali in povezovali. V nadaljevanju povzemam nekatere pomembnejše elemente, ki so pripomogli k razpoznavnosti ustvarjalnosti in umetnosti ljudi s težavami v duševnem zdravju.

Psihiatre je že v 19. stoletju zanimala umetnost njihovih »bolnikov«, s tem se je začelo v psihiatriji spoznavanje pomembnosti umetniškega izražanja. V Sloveniji je področje umetnosti duševnih bolnikov raziskovala Vlasta Meden Klavora (2001)[1].

Leta 1857 je škotski zdravnik Brawne izdal knjigo »Umetnost pri duševno bolnih«, leta 1864 pa je italijanski zdravnik in zbiralec »psihotične umetnosti« Cesare Lombroso izdal knjigo »Genio e follia«, v katerem preučuje povezavo med ustvarjalnostjo genijev in ljudi z duševno motnjo. Že Aristotel je opozarjal na povezavo med kreativnostjo in duševno motnjo, saj je menil, da tisti, ki so imenitni v filozofiji, politiki, poeziji in umetnosti, kažejo nagnjenja tudi za melanholijo (Meden Klavora, 2001).

Pomembne spremembe in drugačen pogled na ustvarjalnost duševno motenih so prispevale nove teorije in koncepti, ki sta jih uvedla Jung in Freud (Meden Klavora, 2001), predvsem

[1] Vlasta Meden Klavora (Ko duša nima kam, 2001) je preučevala zgodovino psihiatrije, ki se je nakazovala v likovnih stvaritvah oseb z duševno motnjo. Opisuje tudi vpliv razstavljenih umetniških del slednjih ustvarjalcev v procesu destigmatizacije duševne motnje.

Freudova teorija o nezavednem in v njem delujočem primarnem procesu. Pogled na umetnost v celoti spremenijo avantgardna gibanja, ekspresionizem in nadrealizem v začetku dvajsetega stoletja, ki so bila sprejemljiva za nove vplive in koncepte ter so tako usmerjala zanimanje tudi v duševne razsežnosti umetniškega izražanja. Tako so umetnost duševno bolnih začeli sprejemati kot umetnost samo po sebi in ne le kot čečkarije.

Leta 1921 je švicarski zdravnik Walter Morgenthaler izdal prvo študijo »psihotičnega« umetnika Adolfa Wölflija, leto kasneje je Prinzhorn izdal knjigo »Bildnerei der Geisteskranken«, ki je nastala na podlagi preučevanja petstotih bolnikov v institucionalni obravnavi in je obravnavala več kot pet tisoč ustvarjalnih del (risb, slik in rezbarij). To je sprožilo, da se je v tem obdobju začelo iskanje genijev v duševnih bolnišnicah oz. njihovih produkcij (Meden Klavora, 2001). Hans Prinzhorn je bil psihiater in umetnostni zgodovinar in je na osnovi analiz vseh zbranih del iz svojega raziskovanja razložil ustvarjalni proces.

Ustvarjalna moč (Prinzhorn v Meden Klavora, 2001) izvira iz različnih človekovih teženj, in sicer: težnja izraziti se, težnja po igrivosti, dekoraciji ali ornamentiki, pravila in ritem ter težnja po imitaciji in uporabi simbolov. Dokazoval je, da je umetniško izražanje enako pri duševno motenih kot pri t. i. normalnih umetnikih in da je ustvarjalnost prisotna v vseh nas od otroške dobe naprej. Prinzhorn je v svoji knjigi podrobneje analiziral in predstavil deset t. i. »shizofrenih umetnikov«, kar je imelo daljnosežen vpliv na obravnavo bolnikov z duševno motnjo. Tako je umetniško izražanje postalo ena od oblik delovne terapije in tudi oblika pomoči pri diagnostični opredelitvi (Meden Klavora 2001, 693).

Ernst Kris (v Meden Klavora 2001, 693) je raziskoval pomen umetniškega ustvarjanja v času psihotičnega procesa, predvsem »bolnikov«, ki so jim pripisali shizofreno motnjo, saj se ti po njegovem mnenju pogosteje izražajo s pomočjo umetnosti. Ugotovil je, da se umetniška nagnjenja pogosteje pojavljajo v akutni fazi, najpogosteje ob izbruhu bolezni, kot posledica intenzivne sposobnosti za doživljanje v tej fazi. V tej fazi pride do razpada normalnih oblik mišljenja, nezmožnosti povezav različnih asociacij, brisanja mej med »jazom« in zunanjim svetom, pozornost se usmerja na dogajanja, ki so mu bila do te faze nepoznana in mu povzročajo tesnobo, posledično pa čuti potrebo po izoblikovanju in formuliranju vseh teh novih vsebin mišljenja in občutkov. To zmedenost in potrebo po urejanju »kaosa« vseh teh doživljanj premaga z ustvarjanjem slik, skulptur ali pesmi. Skozi ustvarjanje in končno stvaritev si ustvarja nov red in se omejuje ter oddaljuje od poplave dražljajev (Meden Klavora, 2001).

Meden Klavora (2001) ugotavlja, da je najpogostejša oblika izražanja risba ter da je bolnikovo likovno izražanje natrpano in zapolnjuje umetnikov oz. bolnikov prostor, namenjeno pa je stabilizaciji in integraciji njegovega jaza, ki je z boleznijo oškodovan (Meden Klavora 2001, 694).

Ustvarjalnost ima izvor pri človeku (Prinzhorn v Meden Klavora 2001, 694 in 2008, 73), ne glede na njegovo duševno oz. bolezensko stanje. Razlika med umetnikoma z duševno motnjo in brez nje je v tem, da naj bi nas končani izdelek relativno zdravega umetnika bolj estetsko zadovoljil. To pa Prinzhorn utemelji s tem, da slednji lažje nadzira vsebino primarnega procesa, s čimer njegovo delo ni samo reševanje samega sebe pred vdorom vsebin iz njegovega nezavednega, temveč je namenjeno tudi gledalcu. Ko umetnik ustvarja, dobi navdih za ustvarjenje iz regresije jaza, ki je le začasna in mu omogoči stik z vsebinami ida, na način da ga id ne obvlada. Za umetnika je torej značilna sposobnost hitrih sprememb psihičnih stanj, saj regresija poteka pod kontrolo jaza. V umetnikovem delu so prisotne tudi nezavedne vsebine in znaki primarnega procesa, vendar umetnik slika zaradi drugih, na katere želi vplivati, zato se tudi stalno razvija in spreminja stil slikanja (Meden Klavora 2001, 695).

Ustvarjalnost umetnikov, ustvarjalcev in ljudi s težavami v duševnem zdravju ima večrazsežnostni pomen, tako na področju zgodovine in družbe kot posameznikovega zdravja oz. samozdravljenja. Z raziskovanjem upodabljanja, umetnosti in izdelkov ustvarjalcev so se razvile različne smeri znanosti ali pa celo prispevale dodano vrednost posameznim področjem. S pomočjo umetnosti in umetniških del, ustvarjanja in ustvarjenih izdelkov danes lahko beremo in pišemo zgodovino, zdravimo, analiziramo, preprečujemo ter posameznikom oplemenitimo dneve in življenje.

3.2 Art brut

Skozi zgodovino so bili posamezniki z raznimi psihiatričnimi diagnozami močno stigmatizirani, poleg tega tudi njihova dela niso bila enako vrednotena kot dela relativno zdravih umetnikov. Šele z obdobjem »art brut« so se ustvarjalci s psihotičnimi motnjami ali težavami v duševnem zdravju uspeli prebiti na polje ustvarjalnosti in umetnosti izven psihiatričnih ustanov.

Art brut je pomembno obdobje v prejšnjem stoletju pri destigmatizaciji oseb s težavami v duševnem zdravju, ki so ustvarjali in se samozdravili skozi procese ustvarjanja. Art brut je vizualno ustvarjanje, je spontani psihični tok iz možganov na površino. Pojem art brut pomeni »ustvarjeno zunaj družbeno definirane umetnosti« oz. »surova umetnost«, ki jo ustvarjajo nestrokovnjaki in je zunaj vseh estetskih norm. Najbolj tipični primeri so izdelki oz. dela psihiatričnih pacientov, zapornikov in otrok. Predstavnik art bruta je bil Jean Dubuffet, francoski slikar in kipar; njegov pristop k estetiki je obsegal »nizko umetnost«, posledično je izničil tradicionalne standarde lepote (Jean Dubuffet b. d.). S pojmom art brut je prispeval k destigmatizaciji oseb, ki so ustvarjale v psihiatričnih ustanovah, in njihovih izdelkov.

Pod vplivom mišljenja Hansa Prinzhorna je Dubuffet menil, da preprosto življenje vsakdanjega človeka vsebuje več umetnosti in poezije kot pa akademska umetnost. Ugotovil je, da je strokovna javnost izolirana in usposobljeni umetniki zadovoljujejo le peščico obiskovalcev ter da je treba zadovoljiti in nagovoriti z deli navadnega človeka na ulici, človeka, s katerim želi ustvarjalec vzpostaviti odnos zaupanja in prijateljevati ter ga očarati s svojim delom. Zato je Dubuffet začel iskati umetniško obliko, v kateri bi lahko vsi sodelovali in se zabavali. Prizadeval si je ustvariti umetnost brez intelektualnih skrbi, kot je art brut. Skozi pojem art brut je Dubuffet definiral redke posameznike, ki so se v svojem ustvarjalnem procesu in v svojih delih popolnoma otresli kulturnih vplivov, saj je verjel, da je izvirno in pomembno umetnost mogoče najti le zunaj kulture. Istočasno pa je bil tudi prepričan, da je samo umetnost neumetnikov imuna na vplive kulture ter da ni potlačena in prevzeta od civilizirane družbe (Meden Klavora 2008, 76).

Junija 1948 je uradno ustanovil združenje *La Compagnie de l'art brut* v Parizu, posvečeno odkrivanju, dokumentaciji in razstavi umetnin art bruta. Njegova zbirka Art Brut se pogosto imenuje »muzej brez sten«, saj je presegla nacionalne in etnične meje ter dejansko podrla ovire med narodnostmi in kulturami (Jean Dubuffet b. d.). Dubuffet je pod vplivom Prinzhornovih spoznanj in umetniških del oseb s psihiatričnimi diagnozami raziskoval in zbiral slike pacientov iz raznih psihiatričnih ustanov. Med raziskovanjem je odkril umetnike, kot so Gaston Duf, Carlo Zinelli, Adolf Wolfli in Henrich Anton Muller. Pri svojem raziskovanju je ugotovil, da se pri umetnikih s psihiatrično diagnozo uporablja t. i. »psihiatrični filter« (Meden Klavora 2008, 76) ter da je bilo psihiatrično razmišljanje odsev družbene patologije. Trdil je tudi, da želijo psihiatri postaviti trdno mejo med psihiatrično umetnostjo in superiorno oz. pravo umetnostjo ter da želijo ustvarjalnost zdraviti.

V svojem raziskovanju je spoznal, da je ogromno velikih umetnikov, ki nimajo psihiatrične motnje, in sicer jih je našel med mediji, vizionarji in ekscentriki, ki so se izločili sami ali pa jih je izločila družba. Na osnovi teh ugotovitev je trdil, da je samo art brut oz. umetnost neumetnikov imuna na vplive kulture, da ni razvrednotena in potlačena ali celo dogovorjena od civilizirane družbe (Meden Klavora 2008, 76).

3.3 Ustvarjalni proces

Reševanje problemov je celovit proces, ki zajema celotno osebnost, kar je v prejšnjem stoletju dokazoval Kohler s svojimi eksperimenti s šimpanzi (v Makarovič 2003, 143). Šimpanz se loti reševanja problema na način, kot ga zna; če mu to ne uspe, se od problema umakne ter se posveti drugim stvarem in aktivnostim, npr. igranju s palicami, čemur Kohler pravi eksploracija situacije. Na videz deluje, da se je od problema umaknil, vendar gre za fazo inkubacije, ki ji sledi faza iluminacije, kar Kohler poimenuje »aha doživetje«, v katerem gre za nenaden navdih k rešitvi situacije. Pri opazovanju šimpanzov je opazil, da se to spoznanje generalizira, saj šimpanz palice uporabi, da lahko k sebi pritegne hrano in druge oddaljene predmete. Pri ustvarjalnem procesu gre za nedeljivo celoto reševanja problema. Tudi pri človeškem kreativnem procesu gre za nekaj podobnega, ko je treba inspiracijo uporabiti. Seveda jo tudi generaliziramo oz. plasiramo njeno uporabnost na druga enaka ali podobna področja oz. situacije.

Pečjak (1987, 39) opredeli štiri faze ustvarjalnega procesa pri človeku: prva je faza preparacije, kjer mislec zbira podatke o problemu in premišljuje. Druga je faza inkubacije, ko se zbrani podatki premlevajo v ozadju, med opravljanjem drugih aktivnosti. Tretja pa je faza iluminacije, ko se zgodi nenaden vpogled v problem oz. idejo, ki pa se razlikuje od aha efekta v tem, da sledi fazi inkubacije.

Mnogi misleci povedo, da se jim ideje rojevajo situacijah, ki so povsem nepovezane s problemom: med sprehodom, med obedom, v trgovini, med vsakodnevnimi opravili ... Da do neke rešitve pridemo, se moramo najprej od problema oddaljiti. Tako kot ideja hitro pride, lahko tudi hitro odide, saj se zaradi hitrega nastanka ne učvrstijo spominske sledi. Prav zato imajo misleci velikokrat beležnico pri sebi (Pečjak 1987, 41).

Četrta je faza verifikacije, ko se ideja realizira. Človek se obrne navzven k zunanjemu svetu, dokler v okolju ne oblikuje končnega produkta svoje ustvarjalnosti. V tej fazi je ustvarjalec našel svojo pot, ni več brezciljnega tavanja; za to fazo je značilna odprtost, a tudi samokritičnost, ko je treba odstraniti in črtati ali brisati neustrezne dele ali spoznanja (Makarovič 2003).

Vojko Gorjan (Komelj v Simoniti 2014, 123) opisuje svoje ustvarjalne impulze kot nenadne prikaze na notranji strani čela, ki so podobni filmski projekciji, čemur on pravi »bolečina, ki jo poznajo božjastni ljudje«. To bolečino pa razreši le uresničitev te inspiracije na način, kakršen se vsiljuje. Bolečina inspiracije se ob realizaciji raztaplja, nato pa možgani potrebujejo počitek in je umetnikova zavest zopet normalna.

3.4 Pomen ustvarjalnosti za človekovo eksistenco

Ustvarjalnost je osnovni princip človeškega bivanja in je potrebna vsepovsod, kjer naj bi nastalo nekaj novega. Najbolj se razkriva v umetnosti, zato je velikokrat umetnik kar sinonim za ustvarjalca, kar pa v celoti ne drži, saj je ustvarjalnost vsepovsod (Komelj v Simoniti 2014, 219).

Ustvarjalnost je antropološka funkcija (Jurman 2004, 190), brez katere človek ne bi bil človek, ter je nekaj integralnega, nekaj, kar se odraža skozi celotno človekovo aktivnost in se vedno opredmeti v nekem učinku. Ustvarjalnost pri človeku je eksistenčna funkcija, ki opredeljuje njegov smisel življenja in obstajanja ter se samopotrjuje. Jurman (2004) poudarja, da se ustvarjalnost pojavlja pri vsakem človeku, pri nekaterih več, pri drugih manj – odvisno je tudi od situacij, v katerih se človek znajde, in osebnostnih značilnosti. Človek je usmerjen k temu, da poišče situacije, v katerih se lahko uresničuje. Fromm (2004) postavi potrebo po ustvarjalnosti kot temeljno človekovo potrebo pri oblikovanju njegovega pozitivnega značaja. Situacije, v katerih se človek ne uresničuje, pripomorejo k uresničitvi njegovega negativnega značaja, ki njegovo aktivnost in energijo usmerja k rušenju obstoječega. Vsak človek je in tudi mora biti na nek način ustvarjalen, sicer postane njegovo življenje nesmiselno, zato pa

išče situacije, v katerih lahko uresniči svoje interese, sposobnosti in druge osebnostne lastnosti, ki jih nosi v sebi (Jurman 2004, 190).

Do nedavnega je prevladovalo mnenje, da mnoga dela človeku ne dajo možnosti izražanja ustvarjalnosti. Prevladovalo je mnenje, da se določeno delo lahko opravi samo na en najučinkovitejši način, vendar se je v praksi izkazalo, da je vsak delavec enako delo opravil na popolnoma svojstven način, z različnimi gibi v istem času (Taylor v Jurman 2003, 191). V današnjem času se delo v veliki meri že prilagaja delavčevim sposobnostim in zmožnostim, so pa dela, ki še vedno omejujejo delavčevo ustvarjalnost. Z družbenega vidika je pomembno upoštevati posameznikove osebnostne lastnosti in ustrezno usmerjati ljudi v primerna delovna okolja, saj na tem temelji sistem produktivnosti in osebnega zadovoljstva posameznika z delom. Bistri delavci naj bi potrebovali kompleksnejše delovno okolje za izražanje lastne ustvarjalnosti, medtem ko se intelektualno oz. umsko manj sposoben posameznik lahko realizira ali samopotrjuje že z enostavnejšimi deli (Jurman 2003, 191). Iz tega izhajata dve vrsti ustvarjalnosti: horizontalna ustvarjalnost, tu gre za ustvarjanje na področju obstoječega, in sicer spreminjanje, dopolnjevanje in preoblikovanje obstoječega. Druga pa je vertikalna ustvarjalnost, v katero psihologi uvrščajo najbolj ustvarjalne ljudi, ki delujejo izven obstoječega, kjer gre za preseganje meja znanega ter kjer se ustvarja na področju neobstoječega, a istočasno širi meje obstoječega (Jurman 2004).

V Sloveniji je potreben prestop iz kolektivistične ustvarjalnosti k individualistični ustvarjalnosti, kjer bo posamezniku omogočeno uresničiti eksistenco in aktivnost z dejavnostjo, ki mu je bila v zibko položena (Magdič v Simoniti 2014, 32). V ustvarjalnosti se ujemata primarna danost in objektivna življenjska realnost, ki človeku prinašata ustvarjalni uspeh in življenjsko srečo. »Človek mora ustvarjati, saj je ustvarjanje povezano s človeškim dostojanstvom. Če ti ne dovolijo ustvarjati, te ponižujejo« (Simoniti 2014, 33). Magdič je iz svoje delovne prakse ugotovil, da psihični problemi pogosto nastanejo ali pa se zaostrijo, ker ne pride do posodabljanja praslik v nas, kar pa se doseže s procesom ustvarjalnosti. Ta isti proces ustvarjalnosti poimenuje življenjska energija.

V procesu ustvarjanja pride do spominjanja iz daljne zavestne preteklosti do novih misli in ustvarjalnih idej nezavednega. To so situacije, ko se rešujejo problemi s presenetljivimi novimi in novimi predlogi. Številni umetniki se lahko zahvalijo lastnim nenadnim navdihujočim inspiracijam, področju nezavednega, saj vse inspiracije izhajajo iz nezavednega. Kot na primer (Magdič v Simoniti 2014, 36) šivilja Mure, ki je šivala v Muri vse do upokojitve, ampak najlepše obleke je šivala doma. Ker je še dodatno doma delala oz.

ustvarjala, je danes to 80-letna vedra in prav nič zamorjena gospa. Magdič (Simoniti 2014, 45) meni, da »odsotnost individuumu lastne arhetipske ustvarjalnosti pelje v nevrozo, depresijo, osebnostno motenost ter da ustvarjalnost pomeni duševno zdravje«.

Ne moremo živeti brez človeške skupnosti, saj človek skupnost oz. življenjski svet ustvarja, da bi lahko živel; da pa v njem preživi, mora biti ustvarjalen (Carrithers v Poštrak b. d.).

3.5 Pogoji ustvarjalnosti

Ustvarjalnost posameznika je, kot smo že pisali, pogojena z družbenim in kulturnim kontekstom, kar lahko pojmujemo makro okolje. Poleg teh dveh osnovnih pogojev ustvarjalnosti pa so zagotovo pomembni še mikro nivoji, če jih tako pojmujemo, v katere je posameznik vsakodnevno neposredno vpet.

Pri uradni osebi ustvarjalnosti ne moremo pričakovati, saj birokratski aparat ustvarjalnost prepoveduje oz. jo kaznuje. Pri znanstveniku in umetniku pa ustvarjalnost, poleg talenta in trdega dela, pomeni razliko med priznanim oz. uveljavljenim znanstvenikom in umetnikom ter nepriznanim oz. neuveljavljenim (Bregant b. d.).

Tudi če si mislimo, da ustvarjalčeva motivacija po ustvarjanju izhaja iz njega samega, pa so predpogoji za ustvarjalnost zagotovo ustrezno motivirano okolje, dostopnost materiala za ustvarjanje in družbena identiteta ustvarjalca. Menim, da je ustvarjalnost del človeške osebnostne strukture, ki se v odnosu z okoljem bogati in okrepi ter pridobiva na vsebini in vrednosti.

Biti dejaven (Fromm 2004) pomeni izraziti svoje sposobnosti, nadarjenost, človeške darove; istočasno z dejavnostjo človek obnavlja samega sebe, raste, se razdaja, presega svoje okvirje, vse to pa dosega z ustvarjalno uporabo človeških zmožnosti. Posameznik ima osnovno potrebo po ustvarjanju v sebi, to pa se v vsakdanjem življenju izkazuje v obliki dejavnosti, skozi različna dejanja v odnosih ali pa s samim seboj v okolju, ki omogoča udejanjanje lastnih vzgibov.

Če izhajamo iz tega, je že samo dejanje priprave obrokov ustvarjalen proces, ki izhaja iz človeške osnovne potrebe po prehranjevanju. Vendar lahko z ustvarjalno uporabo človeških

zmožnosti navaden obrok pripravimo, če imamo osnovne materialne in prostorske pogoje ter kot rezultat naše ustvarjalne kombinacije vseh lastnosti in vedenja.

Zagotovo pa nam ustvarjalni proces oz. dejanje ne bo uspelo, če imamo samo potrebo, nimamo pa osnovnih pogojev, kot so kuhalnik, posoda in živila. Navkljub lastnim potrebam po ustvarjanju, kadar nimamo za to osnovnih pogojev, pride do zavrtja ustvarjalnega procesa oz. nerealizirane potrebe lastnih zmožnosti in se sprememba ne zgodi.

Fromm (2004) zagovarja tezo, da je vsakršna dejavnost kot posledica ustvarjalnih procesov oz. kombinacija ustvarjenih človekovih značilnosti in sposobnosti dejavnost, ki povzroča družbene spremembe. Skozi neodtujeno dejavnost, ki se je zavedamo, ustvarjamo, nekaj porajamo in s tem ostajamo povezani, kar pomeni, da naša dejavnost izraža naše lastne sposobnosti. Dejavnost in oseba, ki dejavnost izvaja, sta eno – poimenovana ustvarjalna dejavnost. Potemtakem je tudi produkt ustvarjalnega procesa eno z ustvarjalcem oz. njegove materializirane sposobnosti, ki v družbenem kontekstu lahko dobijo določeno vrednost.

Bivalni prostor, v katerem živimo, od nas morebiti ne zahteva pretirane ustvarjalnosti, saj so določene potrebe avtomatizirane. Upad ustvarjalnosti tako najbolj zaznamo v institucionalni obliki bivanja, kjer je posameznik v veliki meri postavljen v odnos odvisnosti od storitev institucije, v kateri prebiva (Flaker 2012, 2011, 1998). Institucionalna oskrba posamezniku zagotavlja zadovoljitev osnovnih življenjskih potreb, od prehrane do urejenega in toplega okolja, ter deloma nudi možnosti socialnega vključevanja ali udejstvovanja, ki pa je omejeno na pristojnosti institucije kot tudi na materialni doseg institucije. Institucionalno bivanje posamezniku nudi časovno in prostorsko omejene možnosti za delno realizacijo njegove ustvarjalnosti. Nekatere institucije svojim prebivalcem nudijo ustvarjalne delavnice, ki so lahko del delovnih terapij in ciljno naravnane ali pa preprosto delavnice, ki uporabnikom znotraj institucionalnega reda nudijo možnost zadovoljitve ustvarjalnih potreb. V sklopu teh delavnic se postavi vprašanje, v kolikšni meri se uporabnik uspe sprostiti v svoji ustvarjalnosti, saj, kot vemo, mu prostor, v katerem ustvarja, ne nudi intimnega prostora, ki bi mu omogočal stik s samim seboj in z lastno ustvarjalnostjo. Poleg tega nezavedno nad uporabnikom bdi občutek institucionalnega pričakovanja ter spoštovanja reda in pravil.

Na tem mestu izpostavim Goffmana (2019), ki je glasno opozarjal na pravila institucionalnega življenja v ustanovah ter opozarjal na prevzem institucionalnega načina komuniciranja in delovanja oz. obnašanja ljudi v dolgotrajnejši institucionalni oskrbi. Njihova drugačnost

postane vidna v stiku z ljudmi iz zunanjega sveta, ta drugačnost pa ni posledica njihove bolezni, temveč prevzetega obnašanja, značilnega za totalne ustanove. T. i. civilnost ustanove je po njegovem mnenju mogoče meriti glede na to, koliko se prepleta civilno in institucionalno in koliko ustanova vzpodbuja, usmerja in pripravlja uporabnike za življenje zunaj institucije. K civilnosti ustanove največ pripomore zaposleno osebje, ki lahko uporabnike spodbuja k življenju zunaj institucije ali pa jih tretira kot bolnike, odvisne od institucionalnih storitev (Goffman 2019).

»Določena vrsta diskriminacije je tudi samo dejstvo, da postane človek, ki pride v institucijo, po določenem obdobju brez zgodovine in brez življenja, ki ga je živel prej« (Zaviršek 1994, 222). Ob koncu 70. let, ko so se začele razvijati skupnostne službe in je deinstitucionalizacija omogočila, da so ljudje začeli živeti v skupnostnih oblikah namestitev, so člani osebja stanovanjskih skupin beležili pozabljene zgodbe dolgoletnih uporabnikov in uporabnic psihiatričnih bolnišnic. Potrdilo se je, da se je z vstopom v institucijo pretrgalo človekovo socialno življenje, saj sta se tam začeli kronifikacija in mortifikacija jaza. Kot je ugotovila Christine Perring (v Zaviršek 1994), so stanovalci govorili o predbolnišničnem življenju, otroštvu, vsakdanjosti in spremembah; ko pa so vstopili v bolnišnico, so njihove zgodbe umrle. Naučili so se živeti v bolnišnici, sprejeli so jo kot svoj dom (Zaviršek 1994).

Institucionalna obravnava se je zadnja desetletja spreminjala in še vedno se – v smeri deinstitucionalizacije in ustreznejše obravnave ljudi s težavami v duševnem zdravju. Tudi storitve delovne ali umetnostne terapije v institucijah imajo večnivojsko vlogo oz. namen. Primarni je zagotovo terapevtskega pomena, med drugim pa tudi marsikateremu uporabniku zapolni in popestri bivalne dni v oskrbi. Nazori in pogledi zaposlenih na teh delavnicah in terapijah so zagotovo prekoračili zastarele institucionalne načine delovanja, tako da stremijo h krepitvi veščin in znanj, ki bi uporabnikom koristila tudi po zaključeni obravnavi v instituciji.

3.6 Motivacija

Vse človekove funkcije so integrirane v človekovo osebnost, od njih pa je odvisna tudi ustvarjalnost oz. motivacija, ki žene željo po ustvarjalnosti vse do nekega produkta ali

osebnostne zadovoljitve. Človek je kreativen, ker mu to daje osebno zadoščenje in poglablja zavest samega sebe ter zadovoljuje potrebo po stiku z zunanjim svetom (May in Schachtel v Trstenjak 1981, 137). V ustvarjalnem delu človek uresničuje samega sebe, najde sebe in dosega svoj višek. Številni avtorji vidijo v ustvarjalnosti proces, skozi katerega človek zori, kar pomeni, da je ustvarjalnost povezana s strukturo osebnosti. Motivacija v ustvarjalnosti je v tem, da človek skuša čim popolneje razviti svoje potenciale v interakciji z okoljem, v katerem živi (Trstenjak 1981, 137).

Kreativne osebe so pogosto osebe s težjimi življenjskimi preizkušnjami, ki jim niso omogočale redne udeležbe v skupnosti (Barron v Trstenjak 1981, 138). Kreativen človek ima raje nered in se mu prilagaja, obenem pa verjame vase, da je zmožen ta nered poustvariti v novi red, to pa zato, ker so ga izkušnje naučile, da je težko napovedovati dogodke na podlagi ponavljanja podobnih izidov. Ustvarjalni ljudje imajo bogatejše notranje življenje in močnejše podzavestne vzgibe, ki jih znajo ravno zato umetniško obdelati in izraziti kot nove ideje ali nova dela (Trstenjak 1981).

Maslow (v Apohal 2007) je med potrebe po spoštovanju uvrstil potrebe po moči, dosežkih, zadostnosti, obvladovanju, sposobnosti, samozavesti, neodvisnosti in svobodi ter potrebe po slovesu, ugledu, prestižu, statusu, vplivu, prepoznavnosti, pomembnosti in naklonjenosti. Maslow meni, da zadovoljevanje teh potreb vodi v občutje samozadostnosti, samozavesti, vrednosti, moči, koristnosti in pomembnosti. Nezadovoljitev teh potreb pa vzbuja občutke pomanjkanja, manjvrednosti, ničevosti in nesposobnosti. Med zadnje, a pomembne potrebe človeka je uvrstil potrebo po samoaktualizaciji, ki se navezuje na potrebo po izpolnitvi, v tej fazi pa po Maslowu človek dosega ali celo presega svoje potenciale. Obliko potencialov in interesov potreb ne definira, saj se od človeka do človeka razlikujejo: nekomu je ideal postati boljša mama, drugemu doseči vrhunske športne rezultate, tretjemu odkriti nov izum. Vsekakor pa (Maslow v Apohal 2001, 20) te potrebe ne morejo biti dosežene oz. realizirane, če primarno niso zadovoljene osnovne človeške potrebe, fiziološke potrebe, potrebe po varnosti, ljubezni in spoštovanju.

Z ustvarjalnostjo posameznik izpolnjuje potrebo po spoštovanju, samoizpolnitvi in samoaktualizaciji, ob čemer bi lahko sklepali, da se ustvarjalnost pojavlja na višjih stopnjah lestvice osnovnih človekovih potreb.

V kontekstu socialnega dela je pomembno izpostaviti motivacijo po ustvarjanju, saj se globoko navezuje in pogojuje z zadovoljitvijo osnovnih človekovih potreb, kot jih navajata

Maslow in Adelfer (v Apohal 2007, 22–23). Ravno tako, kot se potrebe razlikujejo med kulturami, se tudi med različnimi družbenimi skupinami oz. sloji. Večji ko je razpon zadovoljenih potreb na lestvicah, več potrditve in samoaktualizacije je deležen posameznik, kar bistveno vpliva na njegovo duševno zdravje in kvaliteto vsakdanjega bivanja.

3.7 Lastnosti ustvarjalnih oseb

Ustvarjalni ljudje imajo določene skupne lastnosti, kot je iskanje rešitve na nek originalen način. Problem čutijo kot izziv, ki ga skušajo z lastnim znanjem in radovednostjo rešiti. Ustvarjalne osebe naj bi bile bolj samomotivirane in imele težnjo po dokončanju zastavljenega dela, s tem da se v večji meri opirajo na lastna stališča in ne toliko na od zunaj vsiljena mnenja ter kulturne norme. So izrazito individualistične, imajo veliko stopnjo samokontrole in prožen način mišljenja, kar jim sicer omogoča reševanje problemov na ustaljen in neustaljen način (Labor 2014, 4–5).

Ustvarjalnost in ustvarjanje sta v obratnem sorazmerju z redom in disciplino. Urejeni in disciplinirani ljudje so lahko zelo kakovostni izvrševalci raznih opravil, redko pa bodo dosegli višjo stopnjo intenzivnosti. Slednji odlično uresničujejo ideje drugih, sami pa jih ne generirajo (Matos v Labor 2014).

V vsakdanjem življenju (Labor 2014) ustvarjalnost ni potrebna zaradi vsakdanje rutine ter avtomatiziranih opravil in dejanj. Na tej točki naj izpostavimo osebe s težavami v duševnem zdravju, ki zaradi narave bolezni nimajo avtomatiziranih marsikaterih pravil in dejanj, a jim je ustvarjalnost ključna pri reševanju vsakodnevnih opravil, s katerimi zadovoljujejo že osnovne fiziološke potrebe. Negativni odnosi, strah pred neuspehom in spremembami, slepo sledenje pravilom, strah pred napakami in sumničavost zavirajo ustvarjalnost (Labor 2014). Poleg tega tudi razna bolezenska stanja, ki so lahko tudi posledica pretiranega strahu in sumničavosti, ali celo medikamentozne terapije odvračajo od iskanja sprememb.

Vsekakor sleherni posameznik, ki išče rešitve – te so lahko visoko ustvarjalne, če ne že izvirne – za premagovanje vsakodnevnih situacij, ki so z njegovega zornega kota lahko velik problem ali celo kaos, skuša prvotno v tem navideznem neredu ustvariti poseben red in smisel. V tem procesu pa se ne zanaša na mišljenja drugih, niti ne išče podpore v razmišljanju

drugih oseb, temveč se poglablja v nezavedne vsebine in se vrača v območja zavesti in razuma, prinašajoč s seboj nove ideje in uvide, ki jih skuša realizirati in umestiti v svoje delovanje oz. vsakdanje življenje (Pečjak 1987). V kontekstu tematike magistrskega dela pa zagotovo ima lahko velik vpliv tudi posameznikovo življenjsko podporno okolje, ki v veliki meri generira ter posega na posameznikovo območje zavesti in razuma.

3.8 Ustvarjalnost v starosti

Več avtorjev meni, da s starostjo moč ustvarjalnosti ali pa želja po ustvarjanju upada zaradi enoličnih izkušenj v starostnem obdobju; vendar ustvarjalnost in motivacija upadata tudi pri otrocih, ki živijo v nespodbudnih oziroma enoličnih življenjskih razmerah in dražljajih iz okolja. Pri majhnih izkušnjah ustvarjalnost ni velika, pri prevelikih izkušnjah pa ustvarjalnost lahko postane rutinska. Največjo ustvarjalnost omogoča srednja stopnja izkušenosti. Starejšim ljudem primanjkuje motivacije za ustvarjalno delo zaradi zastarelih stališč in enoličnih izkušenj, izogibajo se novostim, manj zaupajo vase, ne ukvarjajo se z novitetami in dejavnostmi, ker je njihova osebna prihodnost kratka. S starostjo se intenziteta ustvarjalnosti spreminja tudi glede na področje ustvarjanja (Pečjak in Štrukelj 2013, 160).

Izpostavim dejstvo, da se po upokojitvi starejši ljudje velikokrat počutijo pozabljene in se na neki način odmaknejo v svoj varni svet, vendar je danes v družbi na voljo vse več različnih aktivnih programov ter društev, ki nudijo ustvarjalne aktivnosti za tretje življenjsko obdobje. Teh se starejši ljudje radi udeležujejo. Seveda je pomembna dostopnost tovrstnih aktivnosti, saj se jih v urbanih okoljih starejši lažje in v večjem številu udeležujejo, v ruralnem okolju pa se posvečajo urejanju doma in pomoči mlajšim generacijam. Delo v lastnem domu in okopavanje vrtička ter večjih obdelovalnih površin starejši populaciji pomeni vir prehrane in zapolnitev njihovega časa z delom, kjer so lahko ustvarjalni ter se njihova potreba in želja po ustvarjanju realizirata. V pridelavo produkta vlagajo svoj čas in znanje, produkt pa uporabijo sami ali člani njihove družine. Ustvarjalnost nima meja – tako kot ima slikar svoje platno, na katerem se izrazi, tako ima tudi vrtnar svoj košček zemlje, v katerem se zaposli s svojimi mislimi in znanjem ter tako na svoj način ustvarja svoj produkt.

Ustvarjalne sposobnosti vplivajo tudi na osebnostne značilnosti, zdravstveno stanje, stvarne priložnosti, intelektualne sposobnosti in osebne izkušnje. Botwinckova študija (Pečjak in

Štrukelj 2013, 162) je mlajše in starejše osebe vključila v reševanje nalog z več možnimi odgovori. Mlajši so pisali odgovore, v katere so bili prepričani, pa tudi odgovore, za katere niso bili prepričani, medtem ko so starejši pisali le odgovore, v katere so verjeli oz. so bili vanje povsem prepričani. Na osnovi te študije Botwinck sklepa, da je bila strategija pisanja odgovorov pri starejših manj uspešna kot pri mlajših ter da bi se v primeru opravljanja izpita starejši zaradi te strategije slabše odrezali kot mlajši kljub enakemu ali večjemu znanju.

Starejši ljudje spreminjajo poglede na svet in pojmovanje sveta, umaknejo se v svoj mir in razmišljajo o življenjskih dogodkih ter jih skušajo ovrednotiti, svoja spoznanja in nauke pa predati mlajšim generacijam. Številni starejši ljudje postanejo bolj ponotranjeni in filozofski, veliko svojega časa posvečajo obujanju spominov in dogodkov, jih ocenjujejo in na podlagi le-teh predvidevajo dogajanje v prihodnosti, iz česar tudi izhaja potreba starejših po pripovedovanju (Pečjak in Štrukelj 2013, 162).

4. UMETNOSTNA TERAPIJA

Terapija z umetnostjo je po naključju nastala po drugi svetovni vojni, ko se je umetnik Adrian Hill med vojno zdravil zaradi tuberkuloze in začel risati iz dolgočasja. Pridružili so se mu še drugi pacienti, ki so risali vojne grozote in istočasno ugotavljali blagodejni učinek risanja. Adrian Hill je uveljavil pojem *art therapy* in definiral umetnostno terapijo kot popolno zaposlitev duše in prstov. Pozneje so umetnostno terapijo definirali kot terapijo z uporabo umetnostnih materialov za samoizražanje in refleksijo v navzočnosti izučenih umetnostnih terapevtov, katere glavni namen je omogočiti klientu učinkovite spremembe in rast na osebnem nivoju z uporabo umetnostnega materiala v varnem in spodbudnem okolju (Meden Klavora 2008, 135–138).

Glavni koncept teorije umetnostnih terapij je razumevanje ustvarjalnega procesa kot potencialno terapevtskega procesa, kjer niso pomembna veščinska predznanja niti estetski normativi ali namen ustvarjanja nekega proizvoda s statusom umetniškega dela. Ustvarjalni impulz je prisoten v vsakem posamezniku; vsaka človekova dejavnost je lahko ustvarjalna, če jo človek zaznava in zmore kot takšno (Caf in Cajnko 2008, 11–12). T. i. univerzalistični pristop k ustvarjalnosti se v zadnjem desetletju čedalje bolj uveljavlja, zagovarjajo ga mnogi

raziskovalci, saj izpostavlja pomen resničnega zaznavanja, ki izhaja iz posameznikovega neposrednega odzivanja na situacijo (Bohm v Caf in Cajnko 2008, 12).

»Mehansko zaznavanje« je način odzivanja, izhajajoč iz preteklih izkušenj in iz izhajajoče vednosti. »Ustvarjalno zaznavanje« pa je zaznavanje, ko je človek prisoten v sedanjosti in se zmore odzivati spontano, brez strahu pred neznanim, ter prerazporeja obstoječa spoznanja v nov red, ki je kompatibilen z danim trenutkom, posameznika odpira k novemu ter istočasno reorganizira njegove dosedanje izkušnje in tudi delovanje (Caf in Cajnko 2008).

V toku ustvarjalnosti je bistvo umetnostne terapije, kjer se skozi proces posameznik odpira ustvarjalnemu raziskovanju ter je njegovo delovanje v varnem in podpornem okolju sprejeto. Spoznava, da je zmožen sam najti ustvarjalne rešitve, da dela nekaj dobro ter da se kljub prvotnemu strahu poda v nekaj novega, kjer se bo zagotovo srečal z novostjo in se bo lažje konstruktivno soočil. Istočasno se v procesu toka ustvarjalnosti opolnomoči tudi njegova osebnost. Ustvarjalne strategije v kreativnem procesu so enakovredne situacijam v vsakdanjem življenju (Schuller v Caf in Cajnko 2008, 14).

Temeljne komponente slehernega ustvarjalnega procesa v življenju (Knill v Caf in Cajnko 2008) so imaginacija, interakcija in avtorefleksija. V fazi *imaginacije* gre za največji nadzor nad ustvarjanjem lastnih podob in imaginacijo, kjer vsaka umetniška disciplina najde podobo za izražanje, naj si bo z gibom, čopičem, premikanjem, odmikom v drugi svet mišljenja, razmišljanja ter čustvovanja in delovanja. Človek se v tej fazi oddalji od vsakdanjih težav in si na takšen način odpre možnosti za drugačno konstruktivno reorganizacijo delovanja v vsakdanjem življenju (Knill v Caf in Cajnko 2008, 15).

V fazi *interakcije* se vzpostavlja odnos med terapevtom v primeru umetnostne terapije in umetnostnim medijem. Za to fazo je značilno, da se v podpornem in varnem okolju vzpostavi odnos zaupanja med posameznikom in terapevtom oz. nekom, ki delavnico vodi, še pomembnejši pa je odnos med posameznikom in umetnostnim medijem, s pomočjo katerega gre posameznik skozi faze ustvarjalnega procesa (priprava, inkubacija, iluminacija, verifikacija). Tej sledi še evalvacija, ko se s pomočjo terapevta prenašajo izkušnje ustvarjalnega procesa v vsakdanje življenje (Caf in Cajnko 2008).

Faza *refleksije* nastopi po ustvarjalnem procesu, lahko kot pogovor med terapevtom v procesu ter s soudeleženci ali pa kot proces ozaveščanja v obliki samorefleksije. Cilj te faze je, da se izkušnja ustvarjalnega procesa poveže z vsakdanjimi situacijami iz posameznikovega življenja, kar ima lahko za posledico večjo stopnjo osebnostne integritete, opolnomočenje,

večjo samozavest in samozaupanje v lastna dejanja in razmišljanja, to pa lahko bistveno prispeva h konstruktivnemu delovanju v vsakdanjem življenju (Caf in Cajnko 2008).

Rasta Fašmon (Bucik in Caf 2012) je izvajala likovne delavnice med 37 dijakinjami v dijaškem domu, ki so v obdobju eksperimentiranja doživele razna razočaranja in neuspehe. Ugotavljala je vpliv ustvarjalnih delavnic na počutje in zadovoljitev osnovnih duševnih potreb po W. Glasserju, in sicer potrebo po moči, ljubezni, zabavi in svobodi. V svoji raziskavi je ugotovila, da so dijakinje na začetku delavnic izražale bojazen pred neuspehom in zasmehovanjem, kasneje pa so se počutile varne in sprejete, bolj suvereno so se izražale in se niso obremenjevale z likovnim neznanjem. Skozi ustvarjalne delavnice so dijakinje pridobivale izkušnje na sebi, raziskovale svoje občutke ter razvijale samopodobo in samozavest. Ugotovila je, da so delavnice zadostile potrebam po ljubezni, svobodi in zabavi, nekoliko manj pa so potrebi po moči. Med ustvarjalnimi delavnicami so se dijakinje zabavale, smejale in šalile, okrepili so se prijateljski odnosi, med drugim pa so se udeleženke počutile tudi pomembne in ponosne. Komunikacija med njimi je bila sproščena, razvijali sta se tolerantnost in solidarnost, v ospredju so bili zaupanje, poslušnost, podpiranje in skrbnost, pritoževanje in sitnarjenje pa sta bila prisotna v manjši meri. Fašmon (Bucik in Caf 2012, 156) je v raziskavi ugotovila, da so ustvarjalne delavnice pripomogle k pozitivnemu zaznavanju samega sebe, zaupanju v lastne sposobnosti in lastno uspešnost; udeleženke so imele večjo samozavest in boljšo samopodobo ter več veselja do dela in življenja.

5. USTVARJALNOST IN UMETNOST V SOCIALNEM DELU

Umetniška izrazna sredstva so se v terapevtske namene začela uporabljati v začetku 20. stoletja. Najdaljšo zgodovino imajo igra, likovnost in ustvarjalno pisanje. Različne terapije z ustvarjalnostjo so pojmovane glede na izrazna sredstva: tako poznamo plesno gibalno terapijo, likovno terapijo, foto terapijo in dramsko terapijo. Vse naštete terapije so se iz psihiatričnih ustanov selile na druga poklicna področja dela z ljudmi, z namenom zdravljenja, povečevanja kakovosti življenja, sproščanja, umirjanja, kot način komunikacije in kot pripomoček za učenje (Kustec 2011). V Sloveniji se je uporaba in raziskovanje izrazno-

ustvarjalnih medijev oz. umetnostna terapija začela uveljavljati v devetdesetih letih prejšnjega stoletja, razvil se je specialistični študij na pedagoški fakulteti, posledično so se tovrstni umetnostni pristopi uporabljali na pedagoških in zdravstvenih rehabilitacijskih področjih.

Margaret Boden pravi, da ustvarjalnost vedno formulira človek s postavljanjem pravil in zakonitosti (Poštrak 1995). Postavljanje koncepta ustvarjalnosti v kontekst socialnega dela je enako kot v katerikoli drugi branži. Če se vrnemo k definiciji pojma »kreativnost« v angleškem jeziku, ima ta poleg ustvarjalnosti še dodaten pomen, in sicer kreativnost definira kot nekaj novega in nepoznanega, pa tudi kot sposobnost izboljšanja in povezovanja. Slednje je čestokrat izpostavil Steve Jobs, saj je trdil, da je ustvarjalnost samo povezovanje reči. Ko vprašamo ustvarjalne ljudi, kako so nekaj naredili, jim je nerodno, saj dejansko tega niso naredili, temveč so to »nekaj« uzrli. Sčasoma se jim to zdi samoumevno, saj jih je do tega privedlo več izkušenj in razmišljanj (Bregant b. d.).

Pri vsakem delovanju človek uporablja svoje sposobnosti, znanje, vedenje in osebnostne značilnosti, da je lahko ustvarjalen, dodati je treba le, da je znotraj posameznega delovnega sektorja omejen z zakoni, pravili in nenapisanimi normativi. Zatorej je pri razpravi o ustvarjalnosti v socialnem delu smiselno govoriti o P-ustvarjalnosti. Tu gre za ustvarjanje zamisli pri posamezniku, ki je predhodno ni imel. Pri P-ustvarjalnosti ni pomembno, koliko posameznikov je predhodno že imelo takšno ali podobno zamisel. Pri Z-ustvarjalnosti pa gre za nadgradnjo P-ustvarjalnosti, saj se P-ustvarjalna zamisel v kontekstu družbenih normativov in kritik utrdi kot Z-ustvarjalna (Boden v Poštrak 1996, 409). Poštrak (1996) in Šugman Bohinc (2000) poudarjata pomen P-ustvarjalnosti v svetovalnem delu, kjer pa je izpostavljen sam proces dela: doživetje, izkustvo in razrešitev. Velikokrat nam izdelek ni tako pomemben v svetovalnem delu kot pa proces dela, znotraj katerega se porodi nešteto P-ustvarjalnih zamisli, ki nam sčasoma postanejo samoumevne ali pa celo postanejo Z-ustvarjalne, ko jih v kontekstu delovanja izpostavimo javno in postanejo primeri dobre prakse.

Gardner (v Poštrak 1996, 410) ugotavlja, da je za razumevanje ustvarjalnosti znotraj posameznega področja treba upoštevati posameznikovo osebnost, motive in okolje, v katerem deluje; znotraj tega opredeli osebo kot nekoga, ki rešuje probleme, oblikuje izdelke ali postavlja vprašanje znotraj vsaj ene družbene skupine, kjer je to njegovo delovanje sprejemljivo. Na področju socialnega dela pa so osebe zavezane določenim pravilom in zakonskim omejitvam. Kljub temu je treba znotraj teh okvirjev delovati v dialogu z ljudmi in za ljudi, kjer je potrebna velika mera ustvarjalnosti, predvsem za približevanje in združevanje

različnih kontekstov, omejitev ter pričakovanj med različnimi poli oz. udeleženci. Predvsem na področju svetovalnega dela je pričakovati potrebo po večji meri ustvarjalnosti socialnih delavk.

Različni umetnostni pristopi (Kustec 2017) se uporabljajo na vse več različnih poklicnih področjih. Razlog je ta, da smo ljudje ustvarjalna bitja in si z različnimi ustvarjalnimi tehnikami pomagamo pri reševanju problemov, iščemo odgovore ter rešujemo stiske. S pomočjo različnih ustvarjalnih medijev se v različnih poklicih iščejo različni viri pomoči in pomoči za reševanje problemov ter ustvarjajo pogoji za kvalitetnejše življenje (Šugman Bohinc 2000, 81). Kustec (2011, 29–30) izpostavi modele, ki so pripomogli k današnji razsežnosti umetniških izraznih medijev na različnih področjih. V socialno-medicinskem modelu se pojem zdravljenje prenese na pojme »rast, razvoj in kvaliteta življenja«, kjer je pojem »terapija« v socialnem okolju dobil sinonim »pomoč«. Za medicinski model velja, da se osredotoča na pomanjkljivosti posameznika in raziskuje, kaj je s človekom narobe, v čem odstopa od norme; posledično je posameznik izključen iz družbe, za kar naj bi bil sam odgovoren. Obravnavanje duševnih motenj po medicinskem modelu tako prezre sposobnosti teh ljudi in njihov morebitni prispevek skupnosti. Socialni model posamezniku skuša pomagati predelati in sprejeti situacije ter se okrepiti. Pri terapiji se vzpostavi enakovreden odnos, kjer se upoštevata individualnost in družbeni položaj, cilj tega odnosa v terapiji pa je višja kvaliteta življenja posameznika in skupnosti.

V socialnem delu je uporaba različnih umetnostnih izraznih sredstev (Kustec 2011) dopolnilno orodje pri socialnem delu, saj se s pomočjo ustvarjalnosti izognemo rutini, omogoča inovativnost in spontanost ter posledično drugačen, a pristen način komunikacije s sogovornikom. Kustec (2011, 27) je pri svojem delu dobila potrditev o vrednosti umetnostnih izraznih sredstev, ko ji Jana s Parkinsonovo boleznijo zaupa, da se ji zdi, kot da je stopila v drugi svet in spregovorila v drugem jeziku. Delo z umetniškimi izraznimi sredstvi privede do spoznanja uporabnika tovrstnih sredstev, da lahko sam načrtuje svoje življenje, si krepi samozaupanje in pridobiva zaupanje v lastne sposobnosti; vodi ga v reševanje problemov, saj občutek, da si lahko ustvarjalen, zažene v človeku spremembe ter mu da zagon in svobodo (Kustec 2011, 28). Umetniško izrazna sredstva so dopolnilo klasičnemu socialnemu delu, za katerega ni tako nujna veščina umetniškega ustvarjanja socialnega delavca kot pa njegova osebnostna motiviranost, strokovna usposobljenost, inovativnost ter komunikacijska znanja in veščine, saj gre pri uporabi tovrstnih izraznih sredstev za neverbalno oz. simbolno komunikacijo med strokovnim delavcem in posameznikom. Izrazna sredstva so velik

doprinos k posameznikovi socializaciji, sposobnostim in samoizražanju ter pripomoček pri aktiviranju notranjih virov moči, zaradi česar posameznik lažje in vedno pogosteje sam rešuje probleme ter se tudi socializira (Kustec 2011, 29).

V okviru socialnega dela se rešujejo kompleksni socialni problemi, iščejo se rešitve in nudi pomoč; gre za projekt sodelovanja, temelječ na sporazumevanju, dogovarjanju in iskanju skupnih rešitev, »da bi udeleženci postali udeleženci pri rešitvi« (Čačinovič Vogrinčič 2002, 91). Umetnostna izrazna sredstva so socialnemu delavcu lahko v pomoč in oporo pri iskanju oz. približevanju tako verbalnega kot neverbalnega jezika s klientom. Pri delu socialnega delavca s klientom ne gre le za ponujanje pomoči klientu, temveč si socialni delavec prizadeva odkriti tudi neučinkovite vzorce delovanja ter jih skuša preusmeriti v iskanje rešitve in reševanje problema (Šugman Bohinc 2000b, 195).

Kompetence socialnega delavca so spretnosti – od pogovarjanja, poslušanja, sočutja, spoštovanja, pristnosti, povzemanja in konfrontiranja vse do informiranja. Pomemben je tudi pomen t. i. psihoterapevtskih spretnosti, kot so spretnosti ocenjevanja, dela v skupini in skupinskega dela, interaktivnega dela, upravljanja tveganj, odpravljanja in zmanjševanja škode, povečanja moči uporabnika ter organiziranja storitev (Kustec 2011, 32). Poleg že naštetih kompetenc so pomembni tudi znanje in spretnosti birokratizacije ter organizacije, kot so »pisanje, poročanje, znanstvene evalvacije, osebno praktično raziskovanje prakse, vodenje, pridobivanje sredstev, poučevanje in obnavljanje, promocija svojega dela ter opozarjanje na krivice uporabnikov« (Kustec 2011, 32). V kontekstu socialne krepitve uporabnika s pomočjo umetnostnih izraznih dejavnosti navaja pet elementov socialne krepitve, ki jih uvršča med kompetence socialnega delavca: »zaupanje v sposobnosti vsakega uporabnika, da se samoaktualizira; kako uporabnik sprejema sebe in spoštovanje njegovih nekonvencionalnih (nevsakdanjih) življenjskih načrtov (zamisli); spoštovanje posameznikovih individualnih, avtopoetskih (samooblikovanih, samoustvarjenih) poti in njegovih ciljev; odpoved ekspertovim predsodkom in rešitvam problema; usmerjenost na posameznikovo življenjsko prihodnost« (Noack v Kustec 2011, 32).

Na osnovi že znanega Kustec (2011, 33) podaja nekaj svojih ugotovitev, kako lahko v socialnem delu uporabljamo umetnostna izrazna sredstva; različna izrazna sredstva na različen način uporabniku povečajo moč in so mu pripomoček za sprostitev, spodbujajo dvosmerno komunikacijo, da uporabnik lažje izraža svoje motive, nudijo večjo izbiro uporabniku kot pomoč pri izražanju, tudi iz lastnih življenjskih situacij; med drugim

omogočijo uporabniku lastno vrednotenje izdelka, zagotovo pa tudi socialnemu delavcu v tem terapevtskem oz. delovnem odnosu.

Kustec (2017) v svoji raziskavi ugotovi, da različni izvajalci uporabljajo pri svojem delu s skupino kombinirane izrazno-ustvarjalne medije, prevladujejo pa likovni medij, gib in pripovedovanje zgodb. Ugotavlja tudi, da lahko izrazno-ustvarjalni mediji veliko pripomorejo k zagotavljanju varnega delovnega konteksta in omogočajo iskanje odgovorov na sledeča vprašanja: »Kako naj znova pridobim moč in nadzor nad svojim življenjem? Kako naj vnesem želene spremembe v svoje življenje? Kako naj poskrbim za stabilnost v svojem življenju? Kako naj se naučim govoriti v svojem imenu in ne v imenu družbenih pričakovanj? Kako se lahko odločam *za* svoje življenje, ne samo *o* svojem življenju?« (Kustec 2017, 95). V evalvacijah dela z izraznimi sredstvi strokovne delavke opažajo »izboljšanje komunikacije; krepitev samopodobe, samozavesti, samospoštovanja, samoiniciativnosti, kompetenc, občutka smisla življenja; večjo povezanost s člani skupine; večjo aktivno participacijo in sprejemanje lastne odgovornosti za svoje življenje« (Kustec 2017, 95).

V kontekstu ustvarjalnosti v posameznih branžah menim, da je ravno socialno delo oz. delo socialnega delavca eno izmed najbolj ustvarjalnih, saj je slednji primoran iz različnih življenjskih segmentov posameznika, znanosti, strok in njihovega delovanja, kot tudi nedelovanja, najti primerno rešitev ali način, kako povezati vse to v delujoči skupek v prid posameznika. Socialno delo je dejanje in delovanje (Flaker 2012, 62–65), saj ljudje, ki se obrnejo na socialne delavce, pričakujejo, da bodo nekaj skupaj naredili, da se jim življenje izboljša. Za ta »narediti« pa je potrebna velika mera kreativnosti socialnega delavca ali delavke, upoštevajoč znanja in izkušnje, ter iznajdljivost oz. zmožnost povezovanja vsega naučenega, doživetega in izkušenega, za kar je zagotovo potrebna velika mera kreativnosti ter seveda tudi motivacije. Socialno delo je proizvajanje storitev, ki niso namenjene trgu, temveč človeku; proizvaja spremembe, katerih produkt je inovacija, t. i. enkratna kreacija, ki vključuje tako znanost kot tudi umetnost, umetnost povezovanja, nadgrajevanja oziroma kreiranja (Flaker 2012, 63). In če tej konceptualizaciji dodamo še Pečjakovo (1987) razumevanje ustvarjalnosti, ki pravi, da je prepletena s čustvi, menim, da je ustvarjalnost socialnega delavca ali delavke ena izmed višjih človeških sposobnosti ustvarjanja, saj zajema znanost, umetnost (Flaker 2012), čustva (Pečjak 1987) in veliko mero empatije do sočloveka.

Na tej točki ne moremo mimo dejstva, da je ustvarjalnost proces, ravno tako kot socialno delo (Flaker 2012), ki vključuje različne sfere človeka in okolja. Sam ustvarjalni proces (Jurman

2004) zajema tok zavesti, subjektivni nivo ustvarjalca in njegova izkustva. Geštalti trdijo, da je ustvarjalni proces reorganizacija problema, posploševanje in proces uvidevanja; asociativne teorije v ustvarjalnem procesu poudarjajo tudi pomen učenja, eksistencialistične teorije pa pomen uresničevanja sebe kot osebnosti. V kontekstu socialnega dela gre zagotovo za velik ključ pri iskanju ustreznih rešitev in ustvarjanju sprememb znotraj socialnega dela. Kolikor bolj oseba realizira sebe znotraj ustvarjalnega procesa socialnega dela iskanja rešitev, toliko večje bodo spremembe znotraj P-ustvarjalnosti, pa tudi (mogoče v še večji meri) Z-ustvarjalnosti (Boden v Poštrak b. d.).

Socialno delo ni samo delo, je proces iskanja, pogovarjanja, poslušanja, razmišljanja, čustvovanja, učenja, sodelovanja, realiziranja lastnih pričakovanj in perspektiv, pridobljenih z učenjem ter izkustvi. Socialno delo je proces ustvarjanja novih sprememb (Flaker 2012) na različnih nivojih. Rezultati, odgovori in storitve v socialnem delu so odvisni od tega razvijajočega se procesa, ki se dopolnjuje, pa tudi zahteva dopolnjevanje in nenehno učenje ter sodelovanje tako vertikalno kot horizontalno v družbeni in znanstveni sferi. Pomembni sta širina in globina v socialnem delu znotraj in med posamezniki oz. izvajalci socialnega dela, kot tudi med strokami samimi, ki se v procesu iskanja sprememb za pomoči potrebnega posameznika prepletajo in neizbežno vključujejo. Rezultat oz. sprememba je v veliki meri odvisna od več tako vključenih kot izključenih dejavnikov. Menim pa, da bodo v procesu ustvarjanja oziroma iskanja spremembe za pomoči potrebnega uporabnika zagotovo rezultati in storitve toliko večje, z večjim doprinosom, kolikor več bo čustvenega sodelovanja in medsebojno prepletenih branž.

5.1 Ustvarjalnost in osebno načrtovanje

Socialno delo je stroka, ki premošča meje med ljudmi in povezuje. Socialni delavec mora biti dostopen in zaupanja vreden, mora pa tudi pridobiti zaupanje uporabnika storitve (Flaker 2012) ter znati povezovati (ne)moč posameznika z različnimi viri iz njegovega življenja (Flaker 2013) v lokalni skupnosti, osebni socialni mreži ter socialni in ekonomski politiki. Pri vzpostavljanju odnosa med uporabnikom in socialnim delavcem je potrebna tudi velika mera ustvarjalnosti ter povezovanja različnih znanj, kompetenc in osebnih značilnosti.

Metoda osebnega načrtovanja se je razvila v osemdesetih letih prejšnjega stoletja kot potreba po koordiniranju različnih služb v procesu deinstitucionalizacije. Z metodo osebnega načrtovanja se upoštevata človekova enkratnost in sposobnost samoodločanja; omogočimo mu oskrbo s storitvami in sredstvi, ki jih potrebuje. Z metodo osebnega načrtovanja ne izhajamo iz posameznikovih problemov, ne nudimo mu osebne pomoči, temveč mu zagotovimo pomoč in podporo pri uresničevanju njegovih ciljev (Flaker 2013).

Osebne načrte ustvarja koordinator obravnave v skupnosti, ki je stičišče med institucionalnim svetom, socialno mrežo načrtovalca in načrtovalcem. Prvotni namen koordinatorja je, da v svojem delovanju vzpostavi stik in zaupanje z načrtovalcem, kjer bo skozi načrtovanje omogočil aktivno ustvarjanje prihodnosti načrtovalca, upoštevajoč njegove želje in cilje. Za uspešno sodelovanje je potreben pristen, odprt in iskren odnos med socialnim delavcem in uporabnikom storitve.

S pomočjo različnih izraznih sredstev lažje vzpostavimo stik z uporabnikom storitve, med procesom ustvarjanja omogočimo uporabniku, da se sprosti in nas spozna (Kustec 2011), ter si posledično ustvarimo prostor zaupanja, iz katerega nato skupaj gradimo osebni načrt. V odnosu zaupanja uporabnik pri osebnem načrtovanju lažje izrazi svoje osebne oz. intimne potrebe, misli, želje in cilje, ki jih zapišemo v osebni načrt. Ker pa načrtovanje ni zaključen dokument, temveč načrt, ki živi, se dopolnjuje, spreminja in uresničuje, ga s poglabljanjem zaupanja z nosilcem načrta dopolnjujemo ter tudi lažje izpolnjujemo. Zagotovo se zaupanje med socialnim delavcem in nosilcem načrta, ki je bilo predhodno le pogojno vzpostavljeno, utrjuje z uresničevanjem načrta.

V veliko pomoč je ustvarjalnost načrtovalca osebnega načrta v primerih, ko je sporazumevanje z nosilcem načrta omejeno (Flaker 2013, 40), na primer pri osebah z demenco in pri osebah, ki se težje izražajo ali razumejo postopke ali načrte. Pri osebah z avtistično motnjo nam bodo likovne oz. slikovne prvine zagotovo v veliko pomoč, saj jim olajšamo razumevanje realnosti ravno s pomočjo slikovnih podatkov. Oseba z avtistično motnjo lažje razume in vzpostavlja stik z realnostjo s pomočjo umetnosti in slikovnih predstav. S strani načrtovalca je potrebna velika mera ustvarjalnosti v kontekstu povezovanja in uporabe različnih znanj in veščin pri sporazumevanju, predvsem pa pojasnjevanju vsakdanje realnosti.

V empiričnem delu magistrskega dela predstavimo primer, kjer je bilo zaupanje med snovalcem in nosilcem načrta vzpostavljeno ravno s pomočjo ustvarjalnih delavnic. Ne

trdimo, da so ustvarjalne delavnice predpogoj za vzpostavitev zaupanja med strokovnim delavcem in uporabnikom, so pa razna izrazna oz. ustvarjalna sredstva v socialnem delu ena od metod vzpostavljanja stika in povezovanja z ljudmi. Dopolnjuje se lahko, če je izvedba uspešna; med predpogoji za uspešno izvajanje načrtov pa sta zagotovo uporabnikovo zaupanje in aktivno sodelovanje.

5.2 Ustvarjalnost in paketi storitev

Termin osebni paket storitev je prevzet iz angleškega jezika (*personal care package*) ter je nadgradnja zapisa in izvedbe načrta obravnave v skupnosti po Zakonu o duševnem zdravju. Osebni paket storitev je dejanski zapis osebnega načrta z opredelitvijo stroškov za izvajanje načrta, ki ga zapiše koordinator storitev. Uporabnik je na podlagi osebnega paketa storitev financiran. Izvajanje načrta je osredotočeno na nujne uporabnikove potrebe, omogoča pa uresničitev tudi tistih ciljev, ki prispevajo k boljši kvaliteti njegovega vsakdanjega življenja in mu omogočijo lažje vključevanje v skupnost (Flaker 2010, 89–98).

Uporabniki potrebujejo pomoč pri negi in vsakdanjih opravilih, pomoč v gospodinjstvu, spremstvo zaradi hendikepa, izražajo pa tudi potrebo po družabniku, s katerim bodo preživljali prosti čas. Za družabnike oz. izvajalce načrta si izbirajo svojce ali pa ljudi zunaj njihove socialne mreže, osebe iz zavodov pa izbirajo izmed strokovnega osebja, ki ga poznajo. Uporabnik je delodajalec izvajalca, razvijeta tesnejši odnos, koordinator pa vstopa v odnos, če se pojavijo nesoglasja (Flaker 2010).

Veliko je situacij, kjer ljudje potrebujejo podporo celo življenje. O končnem izidu načrta govorimo kot o utečenem paketu, ki poteka brez večjih težav in kjer vemo, kako ravnati v kritičnih trenutkih ter smo ga sposobni glede na spremembe v življenju posameznika ali njegovih okoliščin tudi tako rekoč sproti spreminjati (Flaker 2010, 89–98).

Uporabnik načrta bo bolj zadovoljen s koordinatorjem načrta, ki bo deloval pragmatično in v njegovo korist ter ne bo usmerjen v klasično, operativno delovanje. Pomembni kompetenci tako koordinatorja kot izvajalca paketa storitev sta zagotovo velika stopnja empatičnosti in ustvarjalnosti, s katerima uspeta zapisati ustrezne pakete in jih realizirati znotraj danih omejenih resursov. »Ustvarjalnost je človeško delovanje, ki vključuje novost, izvirnost,

koristnost, namen, trajnost in uporabnost« (Apohal 2007, 15). Pri načrtovanju je pomembno, da koordinator proaktivno išče sredstva za izvedbo ciljev in da upošteva perspektivo uporabnika. Če izkazuje interese ali željo po ustvarjanju na umetniškem področju, naj bi koordinator to željo tudi vključil v paket storitev, saj bi udejstvovanje na tem področju znatno vplivalo tudi na njegovo mreženje, spoznavanje ter vključevanje novih socialnih in interesnih mrež.

Naloga koordinatorja je, da upošteva tudi uporabnikove prostočasne želje in potrebe. Veliko uporabnikov se z ustvarjalnimi delavnicami prvič sreča v institucionalni obravnavi, v sklopu svoje terapevtske obravnave. Ob dolgotrajnejši institucionalni oskrbi mnogi od njih usvojijo osnovne veščine ustvarjanja, se spoznajo z različnim orodjem, s katerim lahko ustvarjajo (gl. prilogo 4), in ustvarjanje tudi vzljubijo. Ob ponovni vrnitvi v domače okolje so te ustvarjalne delavnice lahko povezovalni most in element, preko katerega socialni delavec vzpostavi stik z uporabnikom in na tem gradi nadaljnje sodelovanje. Z vključevanjem v ustvarjalne delavnice uporabnik pridobi možnost dodatnega izobraževanja, nadgrajevanja ali nadaljevanja usvojenih veščin ter možnost širjenja socialne mreže z aktivnim vključevanjem v dejavnosti in lokalno skupnost.

5.3 Ustvarjalnost in umetnost v skupnostnem delu

Skupnostno delo je storitev v vlogi povezovalnega člena med formalnimi in neformalnimi organiziranimi oblikami pomoči, ki preprečuje in ureja socialne probleme ljudi v vsakdanjem življenjskem okolju uporabnika. Skupnostno delo podpira, promovira, povezuje in krepi lokalne oblike pomoči z namenom reševanja problemov ljudi; osredotočeno je k razvijanju novih organizacijskih oblik, ki zagotavljajo samopomoč in dobrodelnost v skupnosti, s katerima bi stremeli k povečevanju kakovosti življenja vseh članov skupnosti. Osrednji koncept skupnostnega dela je delovanje v okolju, v katerem živimo, kjer je pomembno krepiti sodelovanje neformalnih oblik pomoči uporabnika. Skupnostni pristop v praksi socialnega dela obravnava vse potrebe ljudi v kontekstu življenjske situacije v skupnosti, prizadeva si povezati posameznike, družine ali skupine med seboj, z vsemi viri medsebojne pomoči v

skupnosti, ter zagotavljati uspešno in usklajeno delovanje pomoči uporabniku in razvijanje skupnosti (Rapoša Tajnšek 1993).

Razvijanje skupnosti je pomembno predvsem pri tistih članih skupnosti, ki so marginalizirani, v stiski, diskriminirani, odmaknjeni, zapuščeni ali pa nimajo lastnih socialnih mrež. Ti ljudje potrebujejo pomoč, da bi se lažje vključili v skupnost in izboljšali kvaliteto življenja. Precej je aktivnosti z elementi skupnostnega dela, vendar so vezane na posamezne ustanove in njihovo delovanje, kar članom skupine zagotovo ne omogoči dovoljšne avtonomije. V sklopu skupnostnega dela so umetnost in različne oblike ustvarjalnosti pomembni pripomočki pri povezovanju posameznih institucionalnih storitev ter nežni in sproščujoči gradniki mostov med ljudmi. Med procesi ustvarjanja na delavnicah udeleženci preusmerijo svoje misli v delovanje in razmišljanje o nečem prijetnem, njim potrebnem, sproščujočem, neobvezujočem in v mnogih pogledih uporabnem, kjer vsebine obogatijo njihovo znanje ter omogočijo širitev socialnih mrež in predvsem občutka pripadnosti.

Na področju duševnega zdravja so programi dnevnih centrov (v nadaljevanju DC) zagotovo približek delovanju v skupnosti, kjer strokovni delavci s svojimi programi skušajo z ustreznimi pristopi in vključevanjem prostovoljcev zadostiti potrebam lokalnih uporabnikov. Ko omenjamo strokovne delavce, imamo v mislih ustrezno izobraženega, usposobljenega in značajsko opremljenega delavca, ki ustreza razpisnim pogojem, zahtevanim s strani financerja, ter osebo, ki ustrezno vodi in spremlja program dela z ljudmi. V praksi se je izkazalo (Razpotnik 2017), da so v skupnostnem delu pomembni ugodna klima zaposlenih, ustrezno motiviranje in vodenje skupine. Za uspešno sodelovanje je treba spremljati potrebe uporabnikov in slediti dinamiki nastajajoče skupine, saj se z vzajemnim delovanjem in realizacijo uporabnikovih potreb ter želja ustvarja zaupanje tudi v odnosu s strokovnim delavcem (Razpotnik 2017). V praksi se v lokalnih delovnih skupinah ponujajo razne ustvarjalne delavnice, ki uporabnike učijo različnih veščin, slikanja, opazovanja, kuhanja, ustvarjanja, iznajdljivosti ... S slednjimi socialni delavec krepi moč skupine, na podlagi skupnih interesov posameznih članov skupine ustvarja nove socialne mreže, uči uporabnike povezovanja s skupnimi interesi, ponovnega vključevanja, predvsem pa na ustvarjalen in subtilen način nudi pomoč ali celo rešuje socialne stiske ter izboljšuje kvaliteto življenja uporabnikov.

5.3.1 Vloga ustvarjalnosti in umetnosti pri prehodu v skupnost

Družbeni pojav individuacije za seboj pušča človeško opustošenje odnosov, razpadanje družbenih mostov in funkcionalnih ustvarjalnih skupnosti. Razvile so se razne ideologije in prepričanja, da je posameznik sam sebi odgovoren za lastno zdravje in srečo. Flaker (2012, 46) trdi, da je ideologija, da je vsak sam odgovoren za svojo srečo, ideologija nemoči, saj se vendar z vsako ločitvijo od sočloveka stopnja moči zmanjša in ne povečuje. Poleg ostalih ljudi v raznih stiskah tudi ljudje s težavami v duševnem zdravju postajajo kot posledica takšnega razmišljanja in delovanja še bolj odtujeni, izrinjeni in osamljeni.

Izpostavim primer dobre prakse programa, povzetega iz Züricha (Razpotnik 2017, 50), ki so ga v Ljubljani vzpostavili leta 2012. S pomočjo Javnega stanovanjskega sklada Mestne občine Ljubljana so v eni od sosesk ustvarili skupni prostor, ki bi stanovalce celotne soseske oz. skupnosti povezal, pomagal ustvarjati prijetno in domače ozračje ter občutek pripadnosti in povezanosti. Delovali so po principu preventivnega skupnostnega dela in si prizadevali ustvariti boljšo klimo v odnosih med sostanovalci v soseski, kjer so se nekatere družine in posamezniki srečevali z izključevanjem, nezadostnim informiranjem, pogostimi selitvami, nezaposlenostjo in slabšo kvaliteto življenja celotne družine.

V sklopu programa so v enem izmed blokov v soseski vzpostavili skupen prostor, kjer so se stanovalci lahko zbirali. Prostor in dejavnosti je vodila strokovna delavka s pomočjo prostovoljcev. Sledili so potrebam in željam uporabnikov z neposredno prisotnostjo in pogovori z njimi. Potrebna je bila velika mera prožnosti in ustvarjalnosti vključenih, da so med seboj povezali različne potrebe in želje vključenih. Postopoma so organizirali srečanja, na katera so prihajali ljudje iz sosesk, prirejali so razne ustvarjalne, likovne, gibalne in kuharske delavnice ter igre in varstvo za otroke. Druženje so si popestrili s pitjem čaja in kave, začetne tedne delovanja v skupnem prostoru so poimenovali »udomačevanje prostora« (Razpotnik 2017, 51). V nadaljevanju so ta srečanja postala ustvarjalna, kjer so aktivno preživljali prosti čas, pozneje pa so v sklopu ustvarjalnih delavnic tudi prirejali razne neformalne tečaje pridobivanja gospodinjskih veščin, od kuhanja do šivanja. Kot posledica vzajemnega delovanja in sodelovanja so se poglobili odnosi med strokovno delavko in prostovoljci, v takšnem prijetnem vzdušju so se obiskovalci skupnega prostora odprli in zaupali svoje stiske. Iskati so začeli podporo pri strokovnih delavkah, kar je omogočilo reševanje potlačenih in prezrtih stisk s strani ostalih institucij. Pomembna elementa v

navezovanju in vzpostavljanju zaupanja v tem skupnem prostoru pa sta bila prijetno vzdušje na delavnicah in kontinuirana prisotnost strokovnih delavk. Iz poskusnega projekta se je razvil program, ki uporabnikom stanovanjskih skupnosti v sklopu njihovega ustvarjalnega delovanja nudi pridobivanje različnih veščih, ustvarjanje, kvalitetno preživljanje prostega časa, strokovne delavke pa jim omogočijo tudi pomoč pri reševanju raznih formalnih postopkov, osebnih stisk, zaposlovanju ter pomoč pri varstvu in izobraževanju njihovih otrok. Človek je družbeno bitje, ki se navzema vrednot in potreb okolja, kar ima za posledico dejavnosti, ki imajo za posledico zadovoljitev potreb okolja in lastnih potreb (Jurman 2004).

Ustvarjalec v svoji ustvarjalni dejavnosti doživlja sebe kot osebek svoje dejavnosti (Fromm 2004). Izhajajoč iz te definicije noben produkt ni neustvarjalen ali nevreden. V vsakršni dejavnosti oseba nekaj poraja, ustvarja in istočasno ostaja povezana s tem, kar ustvarja, kar pomeni, da osebkova dejavnost izraža tudi njegove sposobnosti oz. sta osebek in dejavnost eno. Pojem ustvarjalnosti se uporablja za pojmovanje kakovosti dejavnosti posameznika (Fromm 2004), saj je slikanje ali znanstveno razpravljanje popolnoma jalovo, na drugi strani pa ljudje, ki umetnije gledajo ali berejo, ob tem občutijo tok čustev, ki jih je avtor izrazil z besedami ali barvami; lahko so zelo ustvarjalni v sebi, čeprav ničesar ne ustvarijo. Ustvarjalni ljudje oživijo vse, česar se dotaknejo, saj s porajanjem lastne sposobnosti oz. ustvarjalnosti vdihujejo življenje drugim ljudem in stvarem (Fromm 2004).

5.3.2 Ustvarjalnost kot pomoč pri prevrednotenju odklonskih vlog

Ko govorimo o odklonskih vlogah, ne moremo mimo funkcionalistične analize deviantnosti, ki pravi, da izvira iz družbe same in ima tako pozitivne kot tudi negativne vplive na družbene sisteme. Družba potrebuje nadzor (policijo in sodstvo) za brzdanje in vzdrževanje družbenega reda, razne deviantnosti pa slednjega ogrožajo. Durkheim je zagovarjal teorijo, da je deviantno vedenje sestavni del vseh družb, saj je vsem ljudem težko biti predan kolektivnim normam in občutkom. Ravno od tu izhaja povod za odklonske vloge posameznikov, ki ne zmorejo slednjih sprejeti; posledično jim družba odvzame moč in jih potisne na družbeni rob[2]. Od tu dalje se razvijajo različne vloge in zgodbe, ki v družbi sproducirajo stigmatizacijo in

[2] Vir: https://vitoflakeragenda.blogspot.com/2019/10/trije-vzvodi-kritike-normalnosti.html

razvrednotenje, izključevanje, etiketiranje, potiskanje na rob in izobčenje. Na tej točki nastopi socialno delo z različnimi metodami dela.

Socialno delo pomaga ljudem izboljšati in bolj učinkovito uporabljati njihove sposobnosti za reševanje težav in obvladovanje življenjskih nalog; pomaga jim olajšati stiske ter uresničiti njihove načrte in želje. Vzpostavlja povezave med ljudmi in viri sistemov, vzpostavlja nove odnose med ljudmi, preusmerja odnose s ciljem boljšega delovanja, pomaga spremeniti napačne predstave članov sistema, zmanjšati napetosti in sovražnosti med njimi, odpraviti motnje v komuniciranju, podpira in zagovarja šibkejše, predlaga spremembe v delovanju organizacije, informira in uči veščine ter prispeva k razvoju in preoblikovanju socialne politike. Socialni delavec mora znati v individualnih težavah prepoznati družbeni problem, na primer revščino, brezposelnost, neustrezen sistem zdravstvenega zavarovanja, neustrezno stanovanjsko politiko, deviantno vedenje (Mesec b. d.).

Socialni delavci lahko pripravijo informacije o stanju določene socialne problematike in tako opozorijo na probleme, kot člani državljanskih skupin lahko zavzamejo stališča do javnih vprašanj, lahko ustanovijo skupine za pritisk, lahko posredujejo informacije, sodelujejo pri parlamentarnih zaslišanjih, vzpostavijo oseben stik s politiki in jih informirajo, vzpostavijo nove programe in preverjajo socialnopolitične odločitve, zakonodajo in politiko uprave. Socialni delavec ima pooblastila, znanja, veščine in kompetence, da v sklopu svojega delovanja vzpostavlja inovativne metode dela (Flaker 2018), jih skuša implementirati v praksi z delom z ljudmi. Pri vsem navedenem pa gre tu za uporabo, iskanje in usklajevanje različnih virov znanj in značajskih zmožnosti, v delovanju socialnega delavca. Potrebna je ustvarjalnost koordiniranja, usklajevanja, reševanja in povezovanja vseh virov, pri čemer je predpogoj avtomatizacija osvojenih veščin, metod, zakonodaje in tehnik delovanja. Vsaka situacija posameznika je drugačna, ne bi mogli trditi, da gre za kopiranje predhodnih načinov delovanja in reševanja. Če metaforiziramo, je socialno delo visoko ustvarjalno[3] in vsaka obravnavana situacija je novo polje raznoterih nians delovanja in znanja.

In ravno na ustvarjalnih delavnicah gre za kombinatoriko avtomatiziranih veščin, s katerimi lahko pripomoremo k reševanju kompleksnejših situacij, stanj, pogojev, življenj, odnosov itd. ter s tem ustvarjamo nova ustvarjalna polja.

[3] https://vitoflakeragenda.blogspot.com/2021/07/

Različne ustvarjalne, umetniške, dramske, likovne in druge delavnice, ki se izvajajo v institucijah z dolgotrajno oskrbo, kot tudi delavnice v dnevnih centrih, imajo poleg terapevtskih ciljev in programskih obveznosti veliko vlogo in pomen pri učenju različnih veščin, prevrednotenju, preusmerjanju razmišljanja in delovanja. Kot že Goffman ugotavlja, ljudje v različnih situacijah igrajo različne vloge, zato dolgotrajnejše izpostavljanje prijetnejšim dražljajem, ki jih te delavnice skušajo ustvariti, pripomorejo k pozitivnejšemu razmišljanju o sebi in družbi ter omogočajo refleksijo in ustrezno uporabno lastnih dejanj v različnih kontekstih oz. vlogah lastnega delovanja[4].

S pomočjo igralne dejavnosti udeleženci pridobijo veščine pri skupinskem delu in sodelovanju, kjer v zavetju varne in poznane skupine preizkusijo najrazličnejše življenjske situacije, ki jim v realnem življenju povzročajo težave in zaradi česar lahko zdrsnejo v socialno izolacijo ali odklonsko vedenje. V dramskih delavnicah razvijajo komunikacijske veščine in ustrezne nenasilne načine komunikacije, ki jih lahko pozneje v vsakdanjem življenju tudi uporabijo.

V plesnih delavnicah ljudje predvsem vzpostavljajo stik s svojim telesom ter spoznavajo zmožnosti in meje svojega telesa. Preko sproščujočega plesa lahko izražajo svoja čustva (Plotajs 2002), v vodenih plesih, kjer so zahtevane točno določene tehnike, pa ljudje pridobijo nova znanja, ki jih lahko v vsakdanjem življenju uporabijo za vključevanje v družbo. Obenem se na prijeten način soočijo s spoznavanjem in sprejemanjem pravil, kar jim omogoči prijetno gibalno izkušnjo in posledično prijetna doživljanja, s katerimi vstopajo v vsakdanje življenje. Posamezniki, predvsem osebe z avtistično motnjo, ki težje prenašajo bližino ali dotike, s plesnimi gibi in s pomočjo glasbe spoznavajo lastne meje sprejemanja oz. bližine drugega.

Preko likovne dejavnosti lahko ljudje izražajo svoja čustva, ki jih ne znajo izražati z besedo ali pa enostavno nimajo možnosti izražati se v vsakdanjem življenju. Likovne delavnice so primeren način komunikacije oseb, ki so doživele različne stiske, saj nam lahko preko risbe sporočajo lastna doživljanja. Na primer otrok, ki je doživel nasilje, bo dejanje lažje narisal kot pa ubesedil (Plotajs 2002). Na likovnih delavnicah imamo več časa in prostora, znotraj katerega delujemo in spoznavamo svet udeleženca, socialni delavec pa naj bi bil ustrezno subtilen in usposobljen, da zna prepoznati stiske, zabeležene tudi na drugih medijih, in potem tudi ustrezno odreagira.

[4] Povzeto po intervjujih udeležencev projekta Balanced (https://vcentru.si/), ki izvaja celovito, inovativno storitev, ki s pomočjo umetnosti krepi in bogati človeške vire. S projektom želijo podpreti zaposlene in njihove družine, krepiti kompetence pri otrocih idr.

Površno omenim foto in video delavnice, ki so specifičen medij zaradi večdimenzijske vloge, predvsem vloge ozaveščanja in manipuliranja. Zaradi vseh naprav, ki so marsikomu cenovno težko dosegljive ali dostopne, jih uporablja le določen segment ljudi, ki so ustrezno ekonomsko situirani ter tehnično podučeni in usposobljeni. Video posnetki udeležencev vodenih delavnic zagotovo lahko pripomorejo k samorefleksiji lastnega vedenja. Posameznik dela napake, ki se jih ne zaveda, ko pa napako uzre na videoposnetku, jo lahko prepozna. Video delavnice so primeren medij predvsem za ozaveščanje družbene problematike, kot pripomoček k destigmatizaciji[5]. S pomočjo fotografije fotodokumentiramo lastne poglede na družbena dogajanja ali pa celo najhujše grozote človeškega neustreznega delovanja ali zanemarjanja, v smislu ozaveščanja, opozarjanja in klica k ukrepanju. Oba medija sta v sodobni družbi postala tako sredstvo ozaveščanja kot tudi manipulacije. Njuna kontrolirana uporaba v terapevtske namene bi v sklopu delavnic pomenila doprinos za posameznika, a z ustrezno strokovno podporo.

Glasbena delavnica je primerna za umirjanje in sproščanje udeležencev, za fantaziranje v povezavi s plesno ali likovno delavnico, kjer je glasba podlaga oz. pripomoček, ki preusmeri, razbremeni in umiri naše misli. V svetovalnem delu lahko glasbo uporabljamo kot ambientalni pripomoček za vzpostavitev prijetnega, mirnega in sproščujočega vzdušja. Z ustrezno glasbo pripomoremo k temu, da izklopimo vsakodnevne misli in zvoke (Plotajs 2002). Zakaj delavnica petja, »karaoke«, ne bi bila primerna za doživljanje, razbremenitev ali kot sredstvo za navezovanje stikov in vzpostavljanje zaupanja med ljudmi?

Z raznimi ustvarjalnimi delavnicami udeležencem nudimo odmik od vsakdanje realnosti, težav, stisk in bolečin (Plotajs 2002), omogočimo jim druženje znotraj strukturiranih organizacij, centrov, društev in skupin z namenom razvedrila, odmika in izobraževanja, osmišljanja njihovega vsakdana ter preusmerjanja negativnih misli in namenov. Veliko teh ljudi pa se navkljub prijetnim izkustvom in spoznanjem še vedno vrača v staro poznano okolje in navade, ki so jih morebiti tudi privedle v situacije in stanja, zaradi katerih so do teh delavnic prišli. S tega vidika smo naredili bore malo za udeleženca delavnice, če pristop ni bil celosten in ni vključeval še drugih služb in virov podpore za uspešno reševanje njegove problematike. Zagotovo pa smo na delavnicah naredili veliko, če se je udeleženec le v eni izmed vsakdanjih življenjskih situacij uspel sam postaviti zase in se uspešno vključiti v

[5] Zadnji pomemben film z močno sporočilnostjo je Šepet metulja, ki predstavlja življenje dečka z avtizmom. Film ozavešča o aktualni in vse bolj pereči tematiki in problematiki življenja osebe z avtizmom (https://www.sepetmetulja.si/).

aktivnost, jo izpeljati ali iz tega uveljaviti boljše pogoje za življenje. Ustvarjalne delavnice v institucionalni oskrbi so zagotovo dobra popotnica ljudem, ki se vračajo v domače okolje. Namreč, z osvojenimi znanji in veščinami lažje vstopijo na ustvarjalne delavnice, ki jih v lokalnem okolju nudijo razne nevladne organizacije, ki izvajajo programe za osebe s težavami v duševnem zdravju, v društva v lokalni skupnosti, zaposlijo si misli in prosti čas ali pa si z ustrezno podporo ustvarijo lasten vir dobička.

6. NEVLADNE IN PROSTOVOLJNE ORGANIZACIJE

Nevladne in prostovoljne organizacije so konstrukti civilne družbe, nastali kot posledica socialnega gibanja. Gibanja, združenja in organizacije so prevzeli skrb nad določenimi problemi in jih v celoti ne prepuščajo več le v skrb državi (Mikuš Kos, 1996).

Na področju duševnega zdravja so tudi nastale nevladne organizacije, ki nudijo in razvijajo kvalitetne storitve na področju duševnega zdravja ter neposredno delujejo z uporabniki teh storitev. Predstavljajo t. i. vmesne strukture, ki zapolnjujejo vrzel med bolnišnično in domačo oskrbo, v katero so vključeni različni strokovnjaki. Slednje organizacije se vključujejo tudi v politično polje, kjer s svojim delovanjem osveščajo strokovno in laično javnost o problematiki, zagovarjajo interese uporabnikov storitev z namenom izboljšanja kvalitete življenja, deinstitucionalizacije in destigmatizacije ter skušajo vpeljati načelo neposrednega financiranja uporabnikov (Lamovec 1995).

Nevladne organizacije so neprofitne, ne delujejo v okviru državnih ustanov, vendar pa so financirane s strani državnih ustanov, delujejo v okviru veljavne zakonodaje in imajo zaposlene strokovnjake s področja (Mikuš Kos 1996). Ministrstvo za delo, družino, socialne zadeve in enake možnosti za pravilno delovanje in spodbujanje razvoja področja ureja zakonske možnosti, zagotavlja in prerazporeja sredstva za njihovo delovanje, izvaja razpise za sofinanciranje programov, podeljuje dovoljenja za delo in skrbi za kakovostno opravljanje dejavnosti (MDDSZ 2019).

V prihodnjih letih se bo spodbujanje delovanja NVO nadaljevalo s strani MDDSZ (2019) s spodbujanjem nevladnih organizacij prek izvajanja javnih razpisov, seveda pa tudi prek drugih oblik sodelovanja. Treba pa bo tudi, glede na uresničevanje Nacionalnega programa socialnega varstva, razširiti mreže programov na področjih in območjih, kjer še niso vzpostavljene, poudariti pomen prostovoljstva in v večji meri v programe vključiti tudi lokalno skupnost.

6.1 Nevladne organizacije s programi dnevnega centra za osebe s težavami v duševnem zdravju

Nevladne organizacije v Sloveniji, ki izvajajo programe dnevnih centrov za osebe s težavami v duševnem zdravju, izvajajo programe, namenjene tako osebam s težavami v duševnem zdravju, ostalim zainteresiranim v lokalni skupnosti kot tudi svojcem oseb s težavami v duševnem zdravju. Nevladne organizacije v dnevnih centrih nudijo brezplačne programe in aktivnosti, ki se sooblikujejo predvsem v skladu z željami in potrebami uporabnikov.

Društvo Vezi deluje na notranjsko-kraškem območju s tremi dnevnimi centri in šestimi stanovanjskimi skupinami za osebe s težavami v duševnem zdravju (Društvo Vezi b. d.). V sklopu Društva Vezi že 20 let poteka tradicionalna likovna kolonija v Štanjelu, katere namen je omogočiti enake možnosti ljudem s težavami v duševnem zdravju v kulturnem udejstvovanju in ustvarjanju likovnih del s priznanimi slikarji, mentorji in prostovoljci ter spodbujati medsebojno sodelovanje skupnostnih programov in skupnosti s pomočjo slikanja. Osnovni cilji so povečati socialno vključenost in enake možnosti za ljudi s težavami v duševnem zdravju, ozaveščati lokalno in širšo skupnost o duševnem zdravju, povečati pri posameznikih občutek lastne vrednosti in samospoštovanja, širiti socialno mrežo, omogočiti spoznavanje likovnih tehnik in materiala ter omogočiti občutek varnosti in pomembnosti pri soustvarjanju skozi umetnost. Obenem pa z razstavo izdelkov destigmatizirati duševno zdravje, udeležencem in ustvarjalcem omogočiti sooblikovanje kulture in dogodka ter javne predstavitve in nastopanje (Vezi, 2015).

Društvo Ozara (2019) na petih različnih lokacijah izvaja programe dnevnega centra, kjer uporabnikom ponujajo strokovno svetovanje in različne oblike strokovnega dela, skozi katere krepijo in razvijajo lastnosti posameznikov, razrešujejo njihove osebne stiske ter jim pomagajo pri vključevanju v aktivno življenje.

Društvo Altra izvaja program dnevnega centra, kjer izvajajo programe psihosocialne rehabilitacije za osebe s težavami v duševnem zdravju, kjer v sklopu programa delujejo v smeri odpravljanja njihove socialne izključenosti in izboljšanja kvalitete njihovega življenja (Altra 2014).

Društvo Šent v svojih dnevnih centrih nudi možnosti za izboljšanje vsakodnevnih socialnih spretnosti, spodbuja samoaktivnost ter uči prevzemanja lastne odgovornosti in samopomoči. Skozi programe dnevnih centrov se izvajajo različne metode skupinskega dela tako z uporabniki kot tudi s skupnostjo (Šent b. d.).

V zgoraj naštetih dnevnih centrih so uporabnikom na voljo aktivnosti, ki omogočajo raznoliko preživljanje prostega časa s poudarkom na družabnem življenju in različnih skupinskih dejavnostih, kot so izobraževanja in interesne dejavnosti, družabni dogodki in ustvarjalne delavnice. Poudarek je na krepitvi uporabnikovih funkcionalnih znanj, socialnih spretnosti in komunikacijskih veščin ter različnih elementov samopomoči. Znotraj delovanja omogočajo lažje nadaljevanje rehabilitacijskega procesa v sproščenem okolju, omogočajo različne oblike aktivnega preživljanja prostega časa, podporo pri širitvi socialne mreže, nudijo medsebojno pomoč in samopomoč, pomagajo prebroditi krizno stanje, ohranjati in krepiti zdravje uporabnikov ter omogočajo hitrejše in kakovostnejše okrevanje. Poleg tega jim osmislijo vsakdanje življenje in pomagajo pri ponovni integraciji v domačem okolju. Uporabnikom programov dnevnega centra je na voljo tudi individualna obravnava, ki vključuje svetovanje, individualno načrtovanje ter razbremenilne in informativne razgovore. Dejavnosti v posameznih dnevnih centrih imajo oblikovane oblike pomoči glede na potrebe uporabnikov iz lokalnega okolja posameznega dnevnega centra. Dejavnosti izvajajo kot metode skupinskega dela (delavnice) in dela s skupnostjo.

6.1.1 Dnevni centri za ljudi s težavami v duševnem zdravju

Dnevni center je v katalogu skupnostnih skrbi uvrščen v kategorijo spremljajočih oblik, katerih namen vključuje kvalitetno preživljanje prostega časa in zaposlitev, varstvo ljudi, ko svojci ne morejo zagotoviti varstva, družabno življenje in ustvarjalne dejavnosti (Flaker 2007).

Dnevni centri, namenjeni ljudem s težavami v duševnem zdravju, so nastali kot potreba in sredstvo podpore teh oseb ter njihovih svojcev po končani zdravniški obravnavi oz. po hospitalizaciji in ob vrnitvi v domače okolje. Slednje v veliki večini primerov ni znalo in ni zmoglo odnosa z osebo, ki je zbolela. Dnevne centre za osebe s težavami v duševnem zdravju odpirajo in vodijo ter razvijajo predvsem nevladne organizacije, ki razvijajo vedno nove uporabnikom prilagojene programe, saj delujejo neposredno na terenu in v stiku z uporabniki in njihovimi potrebami. So pomembne pri uveljavljanju načela pluralnosti in demokracije v družbi, posledično pa vplivajo na celovit trajnostno naravnan družbeni razvoj, kakovost življenja uporabnikov in njihovo socialno varnost.

Programi duševnega zdravja, ki jih MDDSZ spodbuja, so programi, ki vključujejo uporabnike, t. i. osebe z dolgotrajnimi težavami v duševnem zdravju, in sicer dnevni centri, pisarne za informiranje in svetovanje za uporabnike, programi zagovorništva in različne samopomočne skupine ter programi za svojce oseb z dolgotrajnimi težavami v duševnem zdravju.

»Človek postane problem, ki ga drugi izključijo in odrinejo na rob, zato da lahko družba – prazna, iztrošena, nekreativna in brez sanj – funkcionira. Socialno delo mora soustvarjati družbo sprejemanja« (Flaker 2012, 111). Socialni delavec pomaga premoščati meje med nami in njimi, biti mora dostopen, s tem mislimo (Flaker 2012) na človeško dostopnost, zaupanje v odnosu in zaupanje v to, da bomo nekaj skupaj naredili. Dnevni center je s svojimi programi eden od prostorov, kjer lahko začnejo uporabniki graditi nove mostove v odnosih in skupnosti.

6.1.2 Programi dnevnih centrov

Programi dnevnih centrov so socialnovarstveni programi, namenjeni posameznikom, ki se znajdejo v duševni stiski ali pa potrebujejo pomoč pri ponovnem vključevanju v domače okolje po dolgotrajnejši hospitalizaciji. Najpogosteje se v programe dnevnega centra vključujejo ljudje z dolgotrajnejšimi težavami v duševnem zdravju. Občasno pa se v programe dnevnih centrov zatečejo po nasvet ali pomoč tudi ljudje s prehodnimi ali kratkotrajnimi stiskami. Dolgotrajni uporabniki dnevnih centrov so običajno posamezniki s kroničnimi motnjami in starejši; za mlajše uporabnike pa je pomembno, da ko pridobijo potrebne življenjske kompetence in postanejo dovolj opolnomočeni, naredijo korake naprej in se polno vključijo v življenje (Švab 2015).

Programi dnevnega centra so namenjeni pridobivanju socialnih in vsakdanjih veščin, z namenom, da uporabniki storitev lahko samostojno opravljajo vsakdanja opravila, skrbijo zase, se vključujejo v domače okolje neodvisno od pomoči drugih, med drugim pa tudi v sklopu svojega delovanja programa preprečujejo osamljenost in socialno izolacijo, ki pogosto nastane kot posledica dolgotrajne hospitalizacije in stigme.

V dnevnem centru uporabniki dobijo ustrezno strokovno podporo in pomoč pri razreševanju vsakodnevnih težav, z ustrezno podporo začnejo krepiti svoje pozitivne lastnosti in se sprejemati ter s pomočjo programov v DC skušajo navkljub diagnozam živeti polno in kakovostno. V sklopu programov centri nudijo izobraževanja in delavnice, pomembne za pridobivanje komunikacijskih in socialnih veščin, ki pripomorejo k samostojnejšemu in neodvisnemu življenju.

V dnevnih centrih je poudarek na svetovalnem delu, učenju socialnih veščin, spodbujanju in usmerjanju k samopomoči. Delo poteka tako skupinsko kot tudi individualno. Organizirane imajo skupinske razgovore ter individualne razbremenilne in svetovalne razgovore. Za uporabnike se v timu ali s koordinatorjem obravnave v skupnosti pripravi individualni načrt, ki mu skušajo med vključevanjem v DC slediti. V dnevnih centrih strokovni delavci skušajo slediti individualnemu načrtu za krepitev uporabnikove moči ter uporabnika spremljajo na poti k samostojnejšemu delovanju z učenjem konkretnih spretnosti in veščin. Predvsem pa je cilj strokovnih delavcev, da se uporabniki v DC dobro počutijo, da vzpostavijo varen prostor delovanja, sodelovanja in zaupanja ter prostor, kjer imajo uporabniki možnost oplemenititi kvaliteto svojega življenja.

V programe dnevnih centrov se uporabniki vključujejo na predlog CSD ali koordinatorjev v skupnosti ter seveda samoiniciativno s strani uporabnika in njegove socialne mreže. Skupnostno delo poteka timsko, na osnovi individualnega načrta. Cilj tovrstnega timskega delovanja je vsem vpletenim skupen, in sicer pridobivanje življenjskih kompetenc in doseganje zastavljenih ciljev, ki uporabniku oz. nosilcu načrta omogočajo življenje, v katerem potrebuje vedno manj podpore ter je vse bolj samostojen pri zadovoljevanju osnovnih in kompleksnejših potreb. Uporabniki so deležni učenja konkretnih spretnosti in veščin, kot so komunikacija, interakcija, osebna urejenost ipd. Pri skupinskem delu se uporabniki učijo socialnih kompetenc z izmenjavo izkušenj, praktičnim usposabljanjem in preizkušanjem; pridobivajo različna funkcionalna in praktična znanja, kot so na primer računalništvo, tuji jeziki, kuhanje, zdrava prehrana, urejenost prostora ipd. Uporabnikom je omogočeno, da se vključujejo v prostočasne športne in družabne aktivnosti, s pomočjo katerih si širijo osebno socialno mrežo. V programu si uporabnik sam izbira aktivnosti, v katere se želi vključiti. Invalidsko upokojeni in upokojeni se vključujejo v prostočasne dejavnosti, saj sta zanje pomembna kakovostno preživljanje prostega časa in socialna mreža.

Strokovni delavci v dnevnih centrih ponujajo dejavnosti in storitve, ki omogočajo učenje in razvoj posameznika. Obravnava je prilagojena posamezniku in poteka v manjših skupinah, kjer se vzdržuje zaupanje, kjer se pridobivajo nove veščine, znanja in življenjske spretnosti, obenem pa krepijo in nadgrajujejo ohranjena znanja in veščine.

Osebe, ki se vključujejo v dnevni center, velikokrat opravijo precej dolgo pot do sprejemanja odgovornosti in pridobivanja veščin, nujno potrebnih za samostojno življenje. Obenem pa se učijo zavedati resnosti duševne bolezni ter sprejemati novi način življenja in funkcioniranja; naučijo se sprejemati omejitve, ki jih prinaša bolezen, in vse te spremembe vpletati v lastno življenje. Zapisovati spremembe je morda enostavno, resnično jih usvojiti in uvesti v vsakdan pa je za marsikoga zahtevna življenjska naloga.

6.1.3 Programi in vloge dnevnih centrov

Kakovostna skupnostna skrb je zelo pomembna, saj prehod iz institucije v skupnost ni tako preprost, kot se mogoče pričakuje. Svojci velikokrat niso pripravljeni niti ustrezno opremljeni z znanjem in informacijami, kar povzroča stisko na obeh straneh. Ljudje, ki se vrnejo iz institucije, imajo potrebo po vključitvi v družbo, po normalizaciji, aktivnem preživljanju prostega časa, po delu itd. Dnevni centri pa naj bi s svojimi programi omogočali zadovoljitev teh potreb.

V programe dnevnega centra se vključujejo posamezniki, ki se znajdejo v duševni stiski, ali posamezniki z dolgotrajnimi težavami v duševnem zdravju, občasno pa se po pomoč obračajo tudi ljudje, ki se le v nekem obdobju življenja znajdejo v stiski ali so v programe dnevnega centra napoteni s strani institucij, s katerimi dnevni centri sodelujejo, kot so zavod za zaposlovanje in centri za socialno delo, ali preko informiranih svojcev (Švab 2015). Dolgotrajni uporabniki dnevnih centrov so običajno posamezniki s kroničnimi težavami ali motnjami in starejši. V programih dnevnih centrov si prizadevajo, da mlajše uporabnike programov usmerijo v nadaljnje programe zaposlovanja ali pa jih spodbudijo k aktivnejšemu vključevanju v lokalno okolje.

Programi v dnevnih centrih so usmerjeni k uporabniku, opremljanju slednjih z ustrezno strokovno podporo in pomočjo pri razreševanju vsakodnevnih težav ter pomočjo pri sprejemanju duševne motnje in zdravstvenega stanja. Dnevni centri so pomemben vir informacij za uporabnike, saj jih tu učijo osnovnih tehnik komuniciranja in skrbi zase, izobražujejo jih v sklopu delavnic, predvsem pa se v njih lahko stkejo pomembne socialne mreže, ki se tudi zunaj centrov oplemenitijo in uporabnikom omogočijo lažje vključevanje v lokalno skupnost. Uporabnike učijo sprejemati spremembe lastnega telesnega in duševnega stanja, krepijo pozitivne lastnosti in jih učijo, da je življenje tudi z duševno motnjo lahko kakovostno.

V dnevnih centrih poteka delo skupinsko ali individualno v sklopu svetovalnega dela. Osnova delovanja z uporabniki je individualni načrt, ki mu skušajo slediti skupaj z uporabnikom, svojci in drugimi institucijami (Vezi b. d., Šent b. d., Ozara 2019, Altra 2014).

6.1.4 Ustvarjalne delavnice

Umetnost, ustvarjalnost in osebe s težavami v duševnem zdravju so tesno stkale vezi že skozi zgodovino umetnosti, saj so bili v preteklosti duševni bolniki pogost motiv umetnikov, še preden so se razvile psihiatrija in novodobne ustvarjalne delavnice, ki so, paradoksalno, danes tem osebam sredstvo za dosego veščin in krepitev samopodobe. Umetniki, kot so Albrecht Durer z znano sliko *Melencolia*, Hieronymus Bosch z *Ladjo norcev* in Wilhelm Kaulbach s sliko *The Mad House*, so osebe s težavami v duševnem zdravju, t. i. duševne bolnike oz. norce, pogosto upodabljali na svojih slikah, s čimer so naslednikom pripomogli k analizi dogajanja in družbenega (ne)sprejemanja ter posledično razvoja položaja in pravic oseb s tovrstnimi težavami (Meden Klavora, 2008; Flaker, 1998).

V preteklosti je likovno ustvarjanje psihiatričnih pacientov imelo velik pomen pri destigmatizaciji duševne bolezni. Prodor se je dogajal z art brutom ter se nadaljeval v 50. letih prejšnjega stoletja na psihiatričnih kongresih. Leta 2003 so na Japonskem na psihiatričnem kongresu razstavili 93 slik iz devetih držav, ki so jih prispevale galerije, privatni zbiralci, muzeji ... Med najpomembnejšimi so bile slike Prinzhorna in Gugginga. Tema tega psihiatričnega srečanja je bila destigmatizacija duševne motnje ter z dejstvi prikazana moč zdravljenja in samozdravljenja z umetniškim izražanjem (Meden Klavora 2008, 131). Oseba s psihotično motnjo ne riše, da bi ustvarila lepo sliko, temveč s slikanjem odkriva svoj notranji in zunanji svet. Na prvi pogled slike vzbujajo nelagodje, vendar s tem privabljajo gledalce in vzbujajo radovednost, posledično omogočajo stik z novim neznanim in istočasno zmanjšujejo strah pred nepoznanim (Klavora 2008, 132).

Šele z razvojem umetnostne terapije, ki se je pojavila takoj po drugi svetovni vojni in se razvijala v zaprtih ustanovah z namenom pospeševanja procesa samoaktualizacije, aktiviranja osebe, rehabilitacije, osebne integracije in socializacije, kjer sta najpomembnejša pacient in njegov proces ustvarjanja, skozi katerega se obravnavajo in opazujejo doživljanje, izražanje in komunikacija, se ustvarjalnost približa uporabnikom v bolnišnicah, zavodih in dnevnih centrih. Oblike ustvarjanja in umetnost v umetnostni terapiji delujejo terapevtsko, ko jih uporabljamo kot obliko komunikacije oz. kot način izražanja osebnih misli in čustev. S pomočjo terapevta skozi komunikacijo z avtorjem lahko pridemo do uvidov, do katerih sicer ne bi prišli (Meden Klavora 2008, 137–138).

V zadnjem obdobju se različne ustvarjalne delavnice izvajajo v javnih ustanovah za primarno oskrbo oseb z različnimi potrebami, v domovih za ostarele, medgeneracijskih centrih, univerzah za tretje obdobje, centrih za otroke, varstvenih centrih ipd. Ustvarjalne delavnice so že obvezen segment programov na različnih področjih oskrbe ali varstva oseb z različnimi potrebami. Osnova teh ustvarjalnih delavnic je druženje in ustvarjanje, kjer je cilj ustvarjalnih delavnic vzpostavljanje novih socialnih mrež, treniranje ročnih spretnosti, pridobivanje veščin komunikacije in refleksije, kot tudi samorefleksije, ter ena od možnosti dodatnega zaslužka. Če povzamem, je poudarek na kreativnem procesu in ne toliko na končnem produktu. Ustvarjalne delavnice, katerih cilj je kvaliteten končni produkt, pa med ustvarjalnim procesom dajejo poudarek pridobivanju veščin in znanja za nadaljnjo uporabo le-teh ter posledično s tem možnosti za ekonomsko in socialno izboljšanje kvalitete življenja. Tovrstne delavnice so namenjene osebam tretjega življenjskega obdobja ter osebam, ki želijo v svojem prostem času s pridom izkoristiti svojo vedoželjnost in si omogočiti dodatni zaslužek.

Socialno delo se vse bolj umika v varna zavetja pisarn, da se birokratizira socialno delo z ljudmi in socialni delavec terenskega dela praktično ne izvaja. Tako psihoterapija kot socialno delo v instituciji ni ustrezno zaradi prevlade institucionalnega režima nad »svobodo govora« ter zaradi razumevanja uporabnika storitve skozi prizmo njegovega sodelovanja v institucionalnih dejavnostih (Flaker 2012). Menim, da imajo socialni delavci v ustvarjalnih delavnicah, ki se izvajajo zunaj pisarn, v dnevnih centrih, medgeneracijskih centrih in lokalnih skupnostih, skratka bliže uporabnikom, možnost se aktivirati in uporabiti lastna znanja v prid uporabnikov, saj se lahko skozi procese ustvarjanja, kjer se uporabniki v večji meri sprostijo in kjer se med udeleženci lahko stkejo niti visokega zaupanja, z aktivnim sodelovanjem udejanja socialno delo (Flaker 2012).

Likovna terapija – ali pa katerakoli druga terapija, ki se izvaja v bolnišnicah – je prvotno namenjena posamezniku ali skupini, primerna pa je za tiste bolnike, pri katerih težave izvirajo iz notranjih in ne toliko iz medsebojnih konfliktov. V slovenskih bolnišnicah potekajo terapije predvsem skupinsko in so tematsko usmerjene. Pomemben je sam proces ustvarjanja, v katerem obravnavajo doživljanje, izražanje in ustvarjanje z likovnimi izraznimi sredstvi, komunicirajo s terapevtom in ostalimi soudeleženci, izdelek kot tak pa z estetskega vidika ni pomemben (Klavora 2008).

V programih dnevnih centrov za osebe s težavami v duševnem zdravju so ustvarjalne delavnice namenjene uporabnikom, saj so jih izoblikovali v največji meri glede na njihove želje in potrebe. V procesu ustvarjanja v dnevnih centrih so pomembni druženje, skupinsko sodelovanje in proces ustvarjanja, saj se skozi ustvarjalni proces posameznike spodbuja, vodi, svetuje, uči in usmerja k izdelavi dobrega oz. boljšega izdelka, s katerim se lahko ustvarjalec poistoveti, ga razstavi ali celo proda na trgu. Predvsem pa je pomembno vzdušje, v katerem ustvarja, in kako celoten ustvarjalni proces, okolje in soudeleženci pripomorejo h kvaliteti njegovega osebnega in socialnega življenja. Osebam s težavami v duševnem zdravju so ustvarjalne delavnice pogojno dostopne, saj si zaradi ekonomskih težav težko privoščijo kvalitetne ustvarjalne delavnice, katerih izvajalci so akterji, ki niso del socialnovarstvenih programov ali nevladnih organizacij. Namreč, slednje osebam s težavami v duševnem zdravju v največji meri nudijo cenovno dostopne, celo brezplačne tovrstne storitve. V magistrskem delu se usmerim ravno na ustvarjalne delavnice, ki so dostopne osebam s težavami v duševnem zdravju v sklopu brezplačnih programov nevladnih organizacij v dnevnih centrih.

6.1.5 Krepitev moči, ustvarjalne delavnice, umetnost in ustvarjalnost

Krepitev moči ni samo krepitev samozavesti, odločnosti in izrazne moči, temveč funkcija družbenega položaja in družbene vloge človeka (Flaker 2013). Ljudje imajo več moči, veljave in poguma, kolikor več vlog imajo v življenju. Več vlog ko imamo v življenju, večjo svobodo imamo; zagotavlja nam tudi več izkušenj, povečuje naš ugled in vrednost v družbi. Človek črpa družbeno moč iz svojega formalnega statusa in svojih nastopov oz. vlog (Goffman 2019, Flaker 2013), ki jih igra in prevzame v življenju. Te vloge pa moramo sprejeti skupaj s pravili in jih potem tudi odigrati.

V institucionalni obravnavi imajo ustvarjalne delavnice pretežno terapevtski namen in oskrbovanci se jih udeležujejo z namenom zapolnitve prostega časa[6]. Pa vendar si upamo trditi, da marsikateremu udeležencu tovrstno udejstvovanje pomaga k dobremu počutju, umeščanju v določeno skupino ljudi z določenim statusom in pripisanimi vlogami ter učenju novih veščin.

[6] Vir: https://vitoflakeragenda.blogspot.com

Bohm in Csikszentmihalyi (Caf in Cajnko 2008, 13–14) ugotavljata, da so v vsakem ustvarjalnem procesu prisotna specifična občutja, ki jih Csikszentmihalyi poimenuje »tok ustvarjalnosti«; v njem se pojavljajo občutki sreče, užitki v dejavnosti, ko ustvarjalec intuitivno nadaljuje v procesu ustvarjalnosti; delovanje in zavest sta spojena, občutek za čas izgine, pojavi se popolna osredotočenost na delo, samokritika in cenzura se v tem toku razblinita; dejavnost postane avtotelična, postane sama sebi namen, ko nekaj ustvarjaš in raziskuješ in v tem uživaš.

V kontekstu razumevanja ustvarjalnih delavnic in procesa ustvarjanja izpostavim, da sta oba pola interpretiranja ustvarjalnih delavnic v instituciji vsekakor upravičena, saj tudi udeleženci delavnic vsak na svoj način dojemajo, doživljajo in sprejemajo tovrstne delavnice. Čeprav je udeležencev s pozitivnim pristopom do delavnic le peščica, imajo UD zagotovo velik smisel pri obogatitvi kvalitete njihovega bivanja, pri čemer s širjenjem socialne mreže posledično vplivajo še na koga, ki ni imel volje in poguma vključevati se v UD, ter tako še njemu oplemenitijo prosti čas. Smiselno je, da vsi udeleženci, ki jim je tovrstno udejstvovanje blizu, le-to izkoristijo v kontekstu svojega vsakdanjega življenja tudi zunaj institucionalnega bivanja, kjer nastopijo razne skupnostne službe, koordinatorji oz. programi, namenjeni lažjemu vključevanju ljudi s težavami v duševnem zdravju. Zakaj ne bi bile ustvarjalne delavnice tudi eden od dejavnikov krepitve moči? Zopet spomnimo na Maslowovo teorijo o motivaciji in zadovoljevanju nižjih bioloških potreb ter visoke motive, ki imajo značaj ustvarjanja in samouresničitve. Z vključevanjem v ustvarjalne aktivnosti pridobijo veščine, širijo socialno mrežo in lastno dejavnost oz. angažiranost, v kontekstu umetnosti pa jim pripadajo tudi specifične vloge ustvarjalca, razstavljavca, organizatorja razstave ali udeleženca dogodka. Nanašajoč se na različnost vlog (po Goffman 2019) posameznika v življenju, so aktivnosti na ustvarjalnih delavnicah zagotovo eden od virov moči, ki krepijo posameznika, povečujejo njegovo svobodo, omogočajo bogastvo izkušenj, povečujejo vrednost in ugled, pa čeprav le znotraj določene družbene skupine (Flaker 2013, 44).

6.1.6 Izdelki ustvarjalnih delavnic

»Ko ljudje končno spregovorijo, so poslušalci pomembni« (Flaker 2012, 44). Uporabniki ustvarjalnih delavnic spregovorijo in govorijo skozi svoje izdelke. Skozi ustvarjalno dejavnost

(Fromm 2004), kjer sta jaz in produkt eno, se ustvarjalec predstavi zunanjemu svetu, v tem kontekstu pa ima – naj si bo poslušalec ali gledalec – pomembno vlogo pri vrednotenju produkta. Uporabnikov izdelek z delavnice dobi vrednost na kapitalističnem trgu, šele ko zadovolji gledalčevo potrebo po estetiki, ki pa je seveda odvisna od družbenega dojemanja in vrednotenja koncepta lepega in sprejemljivega. Paradoksalno pa temu konceptu dviguje vrednost »ekonomizacija vsakdanjega življenja« (Flaker 2012, 45), kjer postmoderni kapitalizem kuje dobičke iz človeških čustev, bolečine in strahu. Za vsemi izdelanimi produkti stojijo zgodbe, ki so posledica osamljenosti, izločenosti, nesprejemljivosti in medikalizacije.

Ustvarjalci oz. umetniki na ustvarjalnih delavnicah v dnevnih centrih za osebe s težavami v duševnem zdravju ustvarjajo predvsem iz sebe, za sebe in iz svoje notranje želje oz. potrebe po ustvarjanju, komuniciranju, nebesednem izražanju, izlivanju čustev – brezciljno. Lahko bi rekli, da je njihov cilj soustvarjati na delavnicah iz sebe ter biti del družbe in skozi produkt biti slišan, viden ali celo sprejet.

Zupančič (Ogrizek 2009), likovni terapevt, ki deluje na Vojniku, pravi, da je umetnikom art bruta umetniško ustvarjanje pomenilo pobeg iz popolne izključenosti v fantastični svet, medtem ko se pomoč z umetnostjo oz. umetnostna terapija trudi zgraditi most v komunikaciji ter omogočiti vključevanje v širše socialno okolje umetnika oz. ustvarjalca, kar privede do tega, da ceno za to plača nekvaliteten izdelek. Med drugim pravi: »Ne gre za to, da bi producirali umetnine, gre predvsem za to, da se uporabniki izražajo v okviru svojih zmožnosti.«

Meden Klavora pravi, da je vir ustvarjalnosti pri »normalnih« umetnikih in bolnih ustvarjalcih enak, in sicer je to nezavedno. Razlika med njimi je, da prvi ustvarjajo pod vplivom naučenih likovnih pravil, ustvarjajo za gledalca, za druge. Pacienti, ki jih je Meden Klavora obravnavala v svoji praksi, pa pod vodstvom nezavednega ustvarjajo tisto, kar čutijo in doživljajo, to zlijejo na papir neposredno in neolepšano, zaradi česar marsikatere njihove slike delujejo strašljivo. Med drugim zagovarja tudi, da je prav te slike treba razstavljati, saj s tem pripomoremo k destigmatizaciji duševne bolezni (Mager 2008).

6.1.7 Vrednotenje in trženje umetniških izdelkov

Če izhajamo iz predhodnega poglavja, ne moremo mimo vprašanja, ali so ustvarjalne delavnice, ki se jih udeležujejo posamezniki iz različnih družbenih skupin, s tržnega oz. ekonomskega vidika smiselne. S tem se opiramo na umetnost in umetniške izdelke ustvarjalcev, ki bodisi uspešno ali neuspešno konkurirajo na selektivnem trgu. Trg in povpraševanje po umetniških izdelkih dvigujeta vrednost umetniškim izdelkom, ki nastanejo na ustvarjalnih delavnicah. Z dvigom vrednosti teh izdelkov se dvigata tudi vrednost in samozaupanje, predvsem pa ekonomski vidik ustvarjalca.

Kotler (v Cimerman 2016) definira trženje kot družbeni in upravljavski proces, kjer posamezniki dobijo tisto, kar potrebujejo ali želijo, preko procesa menjave. V preteklosti se je pojavljala bojazen pred vrednotenjem in trženjem umetniških izdelkov, predvsem zaradi spreminjanja umetniških izdelkov v tržne produkte ter zaradi nepoznavanja tržnih pristopov, tehnik in potencialnih kupcev. Po mnenju likovnega kritika Bassina (Bassin, 2016) v Sloveniji ni umetnostnega trga, razen sivega, ki postaja vedno bolj izrazit. Med drugim navaja, da je delni razlog za neobstoj trga dejstvo, da ostaja umetnost zunaj učnih načrtov in medijev ter da je omejena na ozek krog navdušencev in poznavalcev. V informacijski dobi se je trend nekoliko obrnil v prid ustvarjalcem umetniških izdelkov, saj je prišlo do prevrednotenja trženja na tem področju (Cimerman 2016).

7. DNEVNI CENTER IN USTVARJALNE DELAVNICE

7.1 Šentovi dnevni centri

V dnevnih centrih izvajajo programe, namenjene osebam s težavami v duševnem zdravju, skozi katere imajo možnosti izboljšanja vsakodnevnih potrebnih socialnih spretnosti. Strokovni delavci uporabnikom centra nudijo informacije in svetovanja, s pomočjo katerih

imajo slednji večje možnosti reševanja različnih težav ali situacij, s katerimi se srečujejo v vsakdanjem življenju. Programi delujejo v smeri spodbujanja samoaktivnosti, prevzemanja lastne odgovornosti, samopomoči, lažjega spoprijemanja s težavami, usvajanja novih socialnih in komunikacijskih veščin, usvajanja novih znanj ter usmerjanja in sodelovanja z drugimi nevladnimi organizacijami, s pomočjo katerih skušajo pomagati pri socialni reintegraciji. Med drugim se v sklopu dnevnih centrov izvajajo tudi projekti, ki pripomorejo k destigmatizaciji duševnega zdravja ter osveščanju tako uporabnikov kot tudi splošne populacije o preventivnem ravnanju, da ne pride do poslabšanja duševnega zdravja (Šent b. d.). Dejavnosti v posameznem dnevnem centru se oblikujejo glede na potrebe lokalne skupnosti in glede na potrebe uporabnikov posameznega dnevnega centra. V sklopu programa dnevnega centra se izvajajo delavnice po metodi skupinskega dela in tudi delo z lokalno skupnostjo. V sklopu programov posamezni dnevni centri nudijo predvsem naslednje delavnice oz. programe:

• delavnice psihosocialne rehabilitacije (trening socialnih veščin, interakcijske in komunikacijske vaje idr.),
• skupine za samopomoč svojcev in uporabnikov,
• izobraževalne delavnice (tuji jeziki, računalništvo ipd.),
• ustvarjalne delavnice (glasbena delavnica, slikarska delavnica idr.),
• prostočasne aktivnosti (družabne in športne igre ipd.),
• izleti, tabori, letovanja, pohodi,
• predavanja in okrogle mize,
• obiski razstav, prireditev in predstav ter še mnogo drugega (Šent b. d.).

Program v dnevnih centrih je namenjen pridobivanju socialnih in vsakdanjih veščin z namenom samostojnega opravljanja vsakdanjih opravil in skrbi zase, neodvisno od drugih. To je osnova za nadaljevanje v programih zaposlovanja, preprečuje pa tudi osamljenost in izolacijo, ki sta pogosto posledici duševne bolezni in stigme (Švab 2015).

7.2 Ustvarjalne delavnice

Namen ustvarjalnih delavnic je prijetno druženje in ustvarjanje izdelka po lastni izbiri ali pa na predlog vodje delavnice. Na urniku je navadno enkrat do dvakrat tedensko, odvisno od posameznega centra. Delavnice se lahko udeleži katerikoli uporabnik dnevnega centra. Nekatere obiskovalce DC pa tudi strokovni delavci spodbudijo k aktivni udeležbi na ustvarjalnih delavnicah. Material za delavnice uporabniki pridobijo na delavnici, dejanskih stroškov z delavnico uporabniki nimajo. Izdelki se izdelujejo več ur, kar pomeni, da se ustvarjanje izdelka lahko razpotegne na več dni ali celo tednov, odvisno od izdelka. V največji meri so to izdelki, primerni za aktualne dogodke v lokalni skupnosti, saj se uporabniki na ta način povezujejo z lokalno skupnostjo. Primer je izdelovanje novoletnih ali velikonočnih okraskov, ki jih uporabniki v sodelovanju z lokalno skupnostjo tudi razstavljajo ali prodajajo. Omogočeno jim je tudi, da si izdelajo darilo zase ali za svojce.

Zaradi lažje organizacije so tako znotraj dnevnega centra kot tudi znotraj posamezne delavnice postavljena pravila obnašanja in komuniciranja, kar pomeni, da se s pomočjo pravil vzdržuje osnovni red (začetek delavnice, organizacija delavnice, način komuniciranja). Spoštovanje pravil omogoča tudi spoštovanje do soudeležencev, izdelkov in vodje delavnice.

Ustvarjalne delavnice vodijo strokovni delavci ali zunanji sodelavci. Zunanji sodelavci so največkrat prostovoljci z različnim znanjem in veščinami, v največji meri pa jim je skupno to, da imajo znanje z različnih področij umetnosti.

Pečjak (1987, 19–20) poudarja, da je področje umetnosti po njegovem mnenju glavno področje ustvarjalnosti in izredno koristno, saj daje spoznanja o človeku in družbi, v največji meri s čustvi.

V sklopu delovanja v dnevnem centru sem opazila, da se nekateri uporabniki vedno pogosteje udeležujejo le ustvarjalnih delavnic, zato sem tudi v programu dnevnega centra namenila več časa tovrstnim vsebinam. Med ustvarjalnimi delavnicami se je po določenem času med uporabniki in strokovnim delavcem ali vodjo ustvarjalne delavnice spletla prijateljska vez, predvsem pa varen prostor za pogovore in sproščanje. Ustvarjalne delavnice so postajale vedno bolj obiskan program dnevnega centra. Večina uporabnikov se je ustvarjalnih delavnic

udeleževala redno, vsaj še enkrat toliko pa jih je bilo prisotnih pri ustvarjanju in so le opazovali naše stvaritve ter se med delavnico vključevali v pogovore, ki so bili vsebinsko vedno zelo raznoliki. Moja opažanja so botrovala nadaljnji raziskavi.

8. RAZISKOVALNA NALOGA

V teoretičnem delu magistrskega dela sem opisovala kreativnost, pomen ustvarjalnosti za posameznika in družbo, proces ustvarjanja in posameznikovo doživljanje v procesu ustvarjanja, ki tako človeka kot družbo na splošno oplemeniti.

V empiričnem delu pa raziskujem, kaj udeležencem ustvarjalnih delavnic pomenita udejstvovanje na delavnicah in ustvarjanje ter kakšen vpliv imata na odnose in njihovo vsakdanje življenje.

V nadaljevanju ugotovimo, da ima udejstvovanje uporabnikov DC v ustvarjalnih delavnicah velik vpliv na različna področja življenja udeležencev, s katerimi se strokovni delavci v DC posredno ukvarjajo v svojih programih.

Menim, da so ustvarjalne delavnice v DC premalo ovrednotene in da bi jih strokovni delavci lahko bolje izkoristili pri svojem delu.

8.1 Namen in cilji kvalitativne raziskave

V prvem delu empirične naloge predstavim izkušnjo gospe Ane, ki je s pomočjo strokovne delavke v DC in aktivne udeležbe na ustvarjalnih delavnicah ponovno našla samo sebe ter si začrtala novo življenjsko pot zase in svojo hčer. Njena izkušnja in sprememba, ki se je dogajala vzporedno z njenim ustvarjanjem, me je vzpodbudila k temu, da dodatno raziščem

pomen ustvarjalnih delavnic v DC za ljudi s težavami v duševnem zdravju, ki obiskujejo ustvarjalne delavnice v dnevnih centrih.

V drugem delu empirične naloge s pomočjo delno strukturiranih intervjujev dopolnim študijo primera, kjer se osredotočim na posameznike, ki obiskujejo ustvarjalne delavnice v dnevnih centrih, ter skušam ugotoviti, kaj uporabnikom pomenijo ustvarjalne delavnice, kako doživljajo proces ustvarjanja ter kako ta vpliva na kakovost njihovega življenja in njihovo duševno zdravje.

Ugotovitve magistrskega dela bodo pripomogle k ovrednotenju ustvarjalnih delavnic nevladnih organizacij. Pripomogle bodo k lažjemu razumevanju uporabnikovega stališča in doživljanja na ustvarjalnih delavnicah ter posledično lažjemu planiranju programov centrov.

8.2 Študija primera

V raziskovanju skozi študijo primera želimo pojasniti primer, ga razumeti in razložiti določene procese oz. pojave. Sklepanje temelji na analitični indukciji, kjer iz posameznega primera sklepamo za specifičen segment. Na posameznem primeru proučujemo, kako so posamezni segmenti, odnosi in lastnosti med seboj povezani. Na podlagi enega primera lahko hipotezo ovržemo ali razširimo, lahko je vir novih hipotez ali teorij, lahko pa vodi do novih odkritij in raziskovalcu odstira nove dimenzije raziskovanja.

Prednosti študije primera so v njeni celovitosti in vsestranskosti, saj omogoča proučevanje izjemnih primerov, ki odstopajo od povprečja, odkrivanje posameznih podatkov v življenju posameznika ter istočasno ponudi širši vpogled v osebne izkušnje kot anketa. Študija primera nam daje določen občutek emocionalne gotovosti, ki je mnogo močnejši kot pri drugih vrstah raziskav. Posamezen primer je lahko izjemen ali zanimiv za proučevanje ter s tem vir novih hipotez in teorij.

Študija primera je lahko izhodišče za kvalitativno anketiranje ali pa dopolnitev študije primera, kar tudi opravim in v nadaljevanju predstavim. Slabost študije primerov je v njeni

dolgotrajnosti ter obsežnem naboru in obdelavi pridobljenih podatkov. Med drugim obstaja tudi možnost prenagljenega sklepanja in pavšalnega teoretiziranja.

Zapisani primer se je zgodil popolnoma spontano. Pri svojem delu sem uporabila ustvarjalnost v okviru delavnice, kjer sem vzpostavila stik z obiskovalko programa – gospo Ano (ime je izmišljeno).

Študija primera je bila izhodišče za širše raziskovanje zapisanih tez.

8.3 Kvalitativno raziskovanje

S kvalitativnim raziskovanjem želimo priti do celovitega, vsebinsko bogatega razumevanja, ki nas lahko ustrezno usmerja pri praktičnem delu. Za raziskovanje uporabimo delno strukturiran intervju, s katerim dobimo boljši vpogled v subjektivnost raziskovane tematike ter s tem dopuščamo možnost širine in večjo možnost vpogleda v raziskovano tematiko (Mesec 1998).

Vzorčenje temelji na postopku indukcije, ko iz manjšega števila posameznih primerov sklepamo na značilnosti posamezne pripadajoče kategorije. V raziskovalni namen uporabim namenski vzorec, ki spada pod neslučajnostni vzorec, saj slednjega uporabljamo, ko posamezne enote ali delne populacije predstavljajo večino. Tako preučujemo tipične predstavnike (Mesec 2009).

8.3.1 V sklopu kvalitativnega raziskovanja sem preučevala:

- *Ustvarjalne delavnice:* kaj uporabnikom pomenijo ustvarjalne delavnice in njihovi izdelki, ustvarjeni na delavnicah.
- *Proces ustvarjanja:* kako udeleženci doživljajo delavnice in proces ustvarjanja.
- *Učinki ustvarjalnih delavnic:* kakšen vpliv ima udejstvovanje na ustvarjalnih delavnicah udeležencev v njihovem vsakdanjem življenju, kar zajema socialne mreže, splošno počutje, ekonomsko stanje in komunikacijske veščine.

8.4 V magistrskem delu izpostavljam naslednje teze:

- Ustvarjalne delavnice so pomembne za ustvarjanje prijetne klime v dnevnih centrih.
- Ustvarjeni izdelki imajo za ustvarjalce veliko vrednost, na trgu pa vrednosti nimajo.
- Ustvarjalne delavnice pripomorejo k širjenju socialne mreže uporabnikov ter poglabljanju odnosov med uporabniki in njihovimi svojci.
- Ustvari se varno polje zaupanja med strokovnimi delavci in uporabniki.
- Izboljša se splošno počutje udeležencev ustvarjalnih delavnic.
- Proces ustvarjanja udeležencem nudi možnost osebne rasti.
- Aktivno vključevanje udeležencev v delavnice ima pozitiven vpliv na njihovo vsakdanje življenje.

8.5 Predmet raziskovanja sem opredelila s pomočjo sledečih vprašanj:

Cilj raziskovalne naloge je raziskati vlogo in pomen ustvarjalnih delavnic (UD) v dnevnih centrih, namenjenih ljudem s težavami v duševnem zdravju, ter analizirati posledice oz. učinke ustvarjalnosti in ustvarjanja na udeležence in njihovo vsakdanje življenje.

a. Kaj uporabnikom udeležba na UD pomeni? Kaj doživljajo med udeležbo na UD?
b. Kaj njim osebno pomenijo ustvarjeni izdelki?
c. V kolikšni meri se je njihovo življenje spremenilo, odkar obiskujejo UD?
d. Ali opažajo spremembe v splošnem počutju od pričetka obiskovanja UD?
e. Ali se je njihovo ekonomsko stanje kaj spremenilo z udejstvovanjem na UD?
f. Kakšni so odnosi med ostalimi udeleženci, uporabniki, in njihovimi svojci, odkar so začeli aktivno delovati na UD?

8.6 Metodologija, vzorec in potek raziskave

a) Študija primera

V študiji primera[7] je obravnavana gospa Ana, stara 38 let, ki je mati samohranilka in živi v ruralnem okolju. Opazovanje in delovanje v študiji primera je trajalo dve leti v dnevnem centru. Pomembnejše dogodke in opažanja sem zapisovala v osebno mapo gospe Ane. Viri podatkov so lastna udeležba, razgovori, zapiski, osebni načrt in pogovori z gospo Ano. Po zaključku sodelovanja z gospo Ano sem zapisala poročilo o njenem delovanju, ki mi je služilo kot glavni vir podatkov za obdelavo[8]. Gospo Ano sem pred začetkom analize kontaktirala ter jo prosila za dovoljenje za analizo in objavo podatkov za potrebe magistrskega dela, s čimer se je strinjala pod pogojem, da uporabim izmišljeno ime Ana.

b) Kvalitativna anketa

Vzorec zajema tri dnevne centre, ki izvajajo programe za osebe s težavami v duševnem zdravju in v sklopu svojega programa izvajajo ustvarjalne delavnice za uporabnike dnevnega centra. Kontaktirala sem dnevne centre društva Šent – slovensko združenje za duševno zdravje in strokovne delavce prosila za sodelovanje. Skupaj s strokovnimi delavci smo vsem uporabnikom, ki se udeležujejo ustvarjalnih delavnic, obrazložili namen raziskovalne naloge in uporabnike, ki se udeležujejo ustvarjalnih delavnic, prosili za sodelovanje. Po predstavitvi namena raziskave se je osem oseb prostovoljno odzvalo na sodelovanje v raziskavi. Skušala sem vključiti več oseb v vzorec, vendar ostali niso želeli sodelovati v intervjuju. Vsem, ki so bili pripravljeni sodelovati, smo pojasnili, da bodo intervjuji anonimni in da bodo pridobljeni podatki le v študijske namene. Intervjuji so potekali v obdobju med avgustom in oktobrom 2020, in sicer osebno v njim poznanih dnevnih centrih. Na privolitev intervjuvanca pa sem intervjuje tudi posnela. Vzorec zajema dva moška in šest žensk, starih od 27 do 65 let, ki se redno udeležujejo ustvarjalnih delavnic dnevnega centra. Intervjuji so trajali od pol ure do ene ure, nekateri pa so se zavlekli tudi v neformalne pogovore o njihovih življenjskih zgodbah.

Uporabnike dnevnih centrov oz. udeležence ustvarjalnih delavnic sem intervjuvala z delno strukturiranim intervjujem, kar pomeni, da so bila pri vsakem intervjuvancu postavljena enaka vprašanja z minimalnimi odstopanji, odvisno od tega, kako je intervjuvanec razumel vprašanje.

[7] Anin osebi načrt je bil objavljen v Flaker (2013): Osebno načrtovanje in izvajanje storitev. Ljubljana, FSD (str. 267–280).
[8] Poročilo hrani avtorica naloge.

8.7 Obdelava in analiza podatkov

Glavni vir podatkov za študijo primera so zapiski, nastali v dveh letih delovanja z gospo Ano, poročila o delu (osebni arhiv), osebna doživljanja in osebni načrt, izdelan skupaj z Ano, ki je bil objavljen v študijske namene v publikaciji Osebno načrtovanje in izvajanje storitev (Flaker in sod. 2013, 267–280). Podatki so kronološko urejeni, odprto kodirani (osebni arhiv), izbrani so le nekateri odseki besedila. Z izborom in definiranjem pojmov smo selektivno oblikovali končne formulacije (po Mesec 1998).

Intervjuje sem posnela in pozneje vse posnete intervjuje (osebni arhiv) dobesedno pretipkala. Pridobljene podatke sem analizirala kvalitativno. Izbrala sem relevantne kategorije in pojme s podčrtovanjem besedil. Podatke sem obdelala (po Mesec 1998, 1997), z ustreznim klasificiranjem gradiva sem oblikovala pojme in jih med seboj povezovala. Sledilo je urejanje pojmov za lažjo analizo podatkov. Nato sem iz pridobljenih in urejenih pojmov oblikovala teoretično pojasnitev, ki jo predstavim v nadaljevanju magistrskega dela.

9. ŠTUDIJA PRIMERA

S selektivnim kodiranjem in povezovanjem spoznanj v sintezo teorije smo prišli do ugotovitev, ki so zabeležene v nadaljevanju. Slednje ugotovitve so bile izhodišče za nadaljnjo kvalitativno raziskovanje ustvarjalnih delavnic v programu dnevni center za ljudi s težavami v duševnem zdravju.

a) Sprememba vsakdanjega življenja

- Socialno izolirane osebe potrebujejo ustrezno motivirano okolje in primerno podporo za vključevanje v družbo z ustreznim medinstitucionalnim sodelovanjem, kjer so jasno zastavljene naloge, meje in dolžnosti vključenih ter okvirji delovanja programa oz. institucije.

- Oseba, ki prejema pomoč in podporo, mora biti aktivna pri načrtovanju svojih dolžnosti. Osebni načrt je osnova za nadaljnje sodelovanje.

- Varen prostor je temelj kvalitetnega delovanja, kjer se oseba lahko realizira ter gradi odnose s strokovnimi delavci in udeleženci. Jasno zastavljeni okvirji delovanja omogočajo porazdelitev in prevzemanje odgovornosti, temelj pa je odkrita in odprta komunikacija med vpletenimi, ki jo lahko dosežemo s predhodno postavljenimi pravili. Osebe se znotraj strukturiranega okolja počutijo varno, saj vedo, kaj lahko pričakujejo.

- Primeren prostor omogoča druženje, pogovore in aktivno udejstvovanje udeležencev ustvarjalnih delavnic. Za vodjo UD je pomembno, da zna slediti potrebam in željam udeležencev, jih motivirati ter spodbujati k ustvarjanju in dokončanju izdelka. Ustrezno motiviranje je pomembnejše od prenosa znanja. Končni izdelki so potrditev vsega truda za udeležence in vodjo UD, kar vpliva na dobro počutje in nadaljnjo motivacijo udeležencev.

- Oseba, ki uspe izstopiti iz socialne izolacije, potrebuje ogromno moči in poguma, saj je socialna izolacija lahko posledica negativnih predhodnih izkušenj. Pomembni so ustrezna podpora in vodenje osebe v stiski, krepitev njenih kompetenc ter pomoč pri premagovanju ovir. Utrditev novega načina življenja zahteva ogromno moči, vendar je s primerno podporo in usmeritvami to mogoče.

b) Socialna mreža

- Oseba z ustreznim vodenjem in podporo lahko okrepi samozaupanje, izboljša se ji splošno počutje, izuri se v komunikacijskih veščinah ter se nauči izražati svoja mnenja in stiske, da pridobi ustrezno podporo. Posledično se socialna mreža razširi, kar okrepi njeno splošno zadovoljstvo.

- Isti interes povezuje več ljudi na enem mestu, kjer se lahko spletejo nova poznanstva. Odnosi se nadaljujejo v lokalni skupnosti izven delovanja DC.

- Sproščeno vzdušje med udeleženci ustvarja prijetno okolje zaupanja, kjer se spletejo nove socialne mreže, ki se krepijo zunaj prostorov dnevnega centra. Udeleženci si želijo skupnega druženja ob ustvarjanju izdelkov, želijo si pogovorov in novih znanj. Prijetna klima na UD vpliva tudi na ostale obiskovalce DC, ki si želijo biti prisotni ob ustvarjanju in le opazovati. Prijetno vzdušje in delovanje jih pritegneta k aktivnemu vključevanju na UD.

c) Komunikacijske veščine

- Udeležence je treba spremljati, spoznati, se z njimi pogovarjati ter upoštevati njihove specifike. Delo v skupini zahteva ciljno usmerjeno komunikacijo ter razumljivo in jasno podajanje navodil za ustvarjanje. Preko ustvarjanja se osebe učijo komunikacijskih veščin, poslušanja, razbiranja bistvenih informacij, naučijo se izražati svoje misli in namere, predvsem pa ustvarjati odnos med pogovorom.

- V varnem, sproščenem in spodbudnem okolju udeleženci lažje izražajo svoja mnenja in stiske, s čimer ustvarijo polje zaupanja znotraj skupine. Z rednim udejstvovanjem, nenehnimi potrditvami in sprejemanjem lastnih mnenj udeleženci, kot tudi vodja delavnice, postopoma okrepijo svojo samozavest in medsebojne vezi.

- Proces ustvarjanja zahteva določene aktivnosti, ki se izvajajo v lokalni skupnosti: raziskovanja, razstave in nabiranje ali kupovanje ustvarjalnega materiala. S tovrstnimi aktivnostmi udeleženci ob ustrezni podpori krepijo socialne in komunikacijske veščine ter se ponovno vključujejo v skupnost.

d) Sprememba duševnega zdravja

- Med ustvarjalnimi delavnicami oseba okrepi samozavest in občutek zadovoljstva, ima več motivacije, saj spozna, da z lastnim trudom lahko nekaj ustvari. Izdelek je potrditev njenega truda in napora. Spozna lastne zmogljivosti in jih še krepi z ustrezno podporo v varnem in sproščenem okolju. Pridobi občutek koristnosti.

- Oseba pridobi samozaupanje med procesom ustvarjanja z nenehnim izpopolnjevanjem, učenjem, dokazovanjem in povratnimi informacijami soudeležencev ter strokovnega vodje. Pomembni so pozitivna naravnanost, podpora in spodbujanje na ustvarjalnih delavnicah.

- Oseba se na ustvarjalnih delavnicah dobro počuti, saj je sama izbrala aktivnost, se redno aktivno udeležuje delavnic ter sama pripomore k vzpostavitvi varnega, sproščenega in zaupanja vrednega okolja. Splošno boljše počutje udeležence motivira za popoldansko druženje, kjer ustvarjajo skupne spomine in prijateljstva.

• S pomočjo UD se krepi samozavest. Najpomembnejše je spoznanje, da bolezen pri ustvarjanju ni ovira. V skupini si pomagajo in opogumljajo, vpogled imajo v lastno delo in izdelke, s čimer pridobijo občutek koristnosti in pripadnosti.

e) Doživljanje ustvarjalnih delavnic

• Ustvarjalne delavnice so zelo dobro obiskane, k čemur pripomore vloga mentorja. Pomembno je, da zna slediti potrebam in zmožnostim udeležencev ter jih ustrezno motivirati. Kjer je prijetno vzdušje, se udeleženci in tudi ostali uporabniki DC radi zadržujejo, že zaradi prijetnega vzdušja na delavnici.

• Čas na UD je kvalitetno preživet čas, saj pozabijo na tegobe, dan jim hitreje mine, obdobja remisije se podaljšajo.

• Pomembno je, kakšen je mentor na UD. Znati mora ustrezno voditi delavnico ter udeležence motivirati in spodbujati.

• UD doživljajo kot prostor učenja, kjer se gradijo nova znanja in ustvarjajo nova prijateljstva, ki temeljijo na kvalitetnih odnosih.

f) Pomen ustvarjanja

- Ustvarjalne delavnice so bile primerno ustvarjalno in spodbudno okolje za postopno učenje novih veščin, ponovno vključevanje v družbo, trening ročnih in organizacijskih spretnosti ter sporazumevanje.

- Ustvarjalne delavnice so bile priložnost za okrepitev človeka skozi procese ustvarjanja, delovanja in komunikacije z ostalimi udeleženci, ki so tovrstne aktivnosti sprejemali in podpirali. Pozitivne povratne informacije udeležencev in lokalne skupnosti so pripomogle k dvigu samopodobe in samozaupanju udeležencev UD.

- Z udejstvovanjem na UD in vključevanjem v lokalno skupnost dobijo osebe občutek koristnosti.

9.1 Rezultati analize intervjujev udeležencev ustvarjalnih delavnic

a) Ustvarjalne delavnice

- Uporabniki se radi udeležujejo ustvarjalnih delavnic, saj na njih kvalitetno preživijo svoj prosti čas. Na delavnicah je počutje sproščeno, prevladuje prijazno vzdušje.

> *Adam: »Redno, enkrat tedensko. Zelo rad se jih udeležim. Ja pomeni mi, sproščenost, oplemeniten čas, druženje, smeh, učenje, pozabim na vse ostalo, smo v prijetni družbi. Sodelujemo in si pomagamo, se hecamo in smejemo.«*
>
> *Blažka: »Pridem zaradi družbe, živim na vasi, tako da pridem malo v mesto, se počutim koristno. Ja sodelujemo, se imamo fajn, si pomagamo. Kej se pohecamo in špiknemo za hec. Vodja poskrbi, da se imamo fajn in da je lepo.«*
>
> *Eva: »Redno, kar trikrat na teden. So tedni, ko sem večkrat tle, so tedni, ko sem manj. Ko mam potrebo po družbi, pridem, neki koristnega naredim, zdej delamo neke cofke. Čist drugačen občutek, kot pa če si samo doma. Ti čas hitreje mine, in ko greš spat, si rečeš, kako si neki lepega naredu.«*
>
> *Danica: »Mi pomeni, da sem v družbi, da se kej naučim, lepu mi je na teh delavnicah. Sodelujemo s soustvarjalci. Se dobro razumemo, se pogovarjamo, zaupamo, prijatelji smo.«*
>
> *Herman: »Fajn se počutim, se malo pogovarjamo z ostalimi udeleženci. Sodelujemo med sabo.«*
>
> *Greta: »Je sproščeno.«*

- Ustvarjalne delavnice vodijo strokovni delavci ali pa zunanji sodelavci v sodelovanju s strokovnim delavcem. Intervjuvanci navajajo, da je vloga mentorja zelo pomembna, saj mora znati podajati znanje na primeren in razumljiv način. Vodja delavnice mora biti opremljen predvsem z ustreznim znanjem in veščinami za delo z ljudmi in spodbujanje udeležencev, voditi in usmerjati mora pogovore med njimi ter imeti ustrezne mediatorske veščine. Izpostavijo tudi, da je pomembno, da mentor spodbuja, usmerja in nadgrajuje posameznikove vrline in sposobnosti.

Adam: »Ma če je dobra mentorca, ti lepo razloži, tako in tako nardit, in še sam se malo potrudiš in lepo nardiš. Tu so določena pravila, ki se jih držimo, vse lepo poteka. /... vodja delavnice mi bo pomagala da bomo objavli. /... Ma dobro. Se podpiramo. Ni hude besede, za to poskrbi tudi vodja.«

Blažka: »Si pomagamo in tudi pohecamo. Je pa fajn, ku ti ne gre, ti vsak neki pove, svetuje in pole počasi najdeš rešitev. /... Potem sm ugotovila, da je vodja delavnice taka, da vse pojasni, in zdej vem, da ni ku u šuli, ni tekmovalnosti, je sproščeno. Pomaga in nauči.«

Cilka: »Ko ustvarjamo in snujemo načrte, se povežemo. Sam ustvarjalni moment je pa nekaj unikatnega za vsakega posameznika. Je pa fajn, da maš nekoga poleg, ki ti mogoče kaj svetuje, usmeri, te nauči ... ja, na takšen način, ja, smo povezani ...«

Danica: »Sem malo u strahu, če bom prou nardila al ne, ampak nam vodja vedno pomaga, taku da rata.«

Eva: »Neki delam, pa si pomagamo, pove, da tako tako morm nardit. Smo si med sabo kot ena družinca tle.«

Greta: »Je fajn, ker je družba. Delavnice so tudi vodene včasih, delamo unikatne izdelke, se naučiš kej nouga. Če pomisliš, je prav, da so.«

- Ustvarjalne delavnice so udeležencem pomembne, saj menijo, da so pripomogle h krepitvi njihovih spretnosti, samozavesti in samozaupanja. Med drugim jim omogočajo redno izpopolnjevanje znanj, sprejemanje drugačnosti, saj so udeleženci na delavnicah različni ter se razlikujejo tudi glede na sposobnosti in zmožnosti. Udeleženci delavnic v praksi spoznajo ozadje ustvarjalnega dela, kar jim omogoča naknadno prenašanje svojih spoznanj tudi v vsakdanje življenje. Skozi procese ustvarjanja pa spoznavajo, da jih bolezen dejansko ne omejuje, saj lahko z vztrajnostjo, učenjem in rednim delom tudi nekaj ustvarijo oz. pridobijo določene veščine. Posledično dobivajo samopotrditve na svoji poti.

  Adam: »Kljub temu, če si bolan, kljub temu lahko neki ustvariš, neki procentov tvojega jaza je še vedno ustvarjalen. Tudi Van Gogh je bil izjemno ustvarjalen. Bolezen ni omejitev. So bili po psihološki plati drugačni, ma so bili pa izjemno ustvarjalni.«

Blažka: »... sem imela probleme, sem bila rada z ljudmi, ma sem bila zaprta vase. Sm se poskušala izogibat pogovorom. Delavnice so mi pripomogle k boljši samopodobi, sem že prej se ukvarjala s plesom. Na drugih delavnicah v preteklosti sem imela občutek, kot da nisem dobro naredila. Sem imela slabo samopodobo, je bil dolg proces, da sem prišla do sem. Veliko mi pomeni, da je priznano to, kar naredim. Sedaj vem, da zmorem in da dobro naredim ...«

Cilka: »Dobro in zelo dobro. Ljudje smo si različni, ampak ja, načeloma smo vsi skupaj tam z enim namenom, imamo skupen oz. isti cilj ... in se dobro razumemo. /... Samozavest se začne tvorit takrat, ko začneš cenit tvoje bitje. Da si sposoben kreirat. Bolj ko ceniš vsako malenkost svojega izraza, bolj se aplicira na tvojo samozavest ... Vpliva na odnose, na samopodobo, samozavest ... Samopodoba in samozavest se začne, ko si sposoben kreirat in bolj ko ceniš vsako malenkost svojega izraza, se to aplicira na tvoji samozavesti. Ni nujno, da kreativne kvalitete zmoreš cenit pri sebi. Pa oseba lahko nima zdravega odnosa sama do sebe«.

Danica: »Ja, imam več samozaupanja in samozavesti.«

Eva: »Ko člouk neki novga nardi, se dobr počuti.«

Herman: »Jaz sem zadovoljen, da neki nardim v DC, da neki ustvarim, drugače pa ne vem ...«

- Udeleženci povedo, da takrat, ko delavnice odpadejo, občutijo manko. Pogrešajo jih, a se znajdejo in med tem časom barvajo mandale, dokončujejo izdelke s prejšnje delavnice ali pa klepetajo in pijejo kavo z ostalimi udeleženci. Naučili so se sami zapolniti tisti določen čas v dnevu z drugo aktivnostjo ali pa se le med seboj družijo in pogovarjajo. Ugotavljajo, da so jim skupna srečanja na delavnicah dober vir informacij.

Eva: »Ma malo mi je dolgčas, ampak pol pa kavico skuham in pijemo kavo, klepetamo ali pa grem na sprehod po mestu.«

Blažka: »Ma mi manjka, ja ... mi manjka ... pole pej pijemo kafe dougo cajta ...«

Herman: »Če me dlje časa ni, pa mi manjka ja. Kar popestri vsakdan.«

Fiona: »Lahko so dober vir informacij, veščin ..., ampak samo UD ne, ampak cel program DC.«

b) Doživljanje delavnic, izdelkov in ustvarjalnega procesa

- Ustvarjalne delavnice udeleženci doživljajo kot primerno aktivnost za kvalitetno preživet prosti čas, spoznavanje novih prijateljev in poglabljanje odnosov. Med ustvarjanjem se udeleženci povežejo med seboj v komunikaciji, sodelujejo, izmenjujejo si izkušnje in se med seboj spodbujajo. Odnosi, ki se oblikujejo na delavnicah, so dovolj globoki, da se srečujejo tudi zunaj centra na lokalnih dejavnostih ali le na popoldanskih druženjih ob kavici.

  Adam: »Si posodimo radirko, si ošilimo s šilčkom. Smo povezani med sabo. Spodbujamo v ustvarjalnosti, se pohvalimo. Smo imeli pri naši vodji piknik doma in smo se družili zunaj centra, smo barvali kamenčke. Gremo tudi na razstave.«

  Blažka: »Ma ja, smo si različni, ma pa smo taka lepa skupinca, ki radi ustvarjamo in se učimo. Si pomagamo in se tudi pohecamo. Je pa fajn, ku ti ne gre, ti vsak neki pove, svetuje in pole počasi najdeš rešitev.«

  Danica: »Ma ja, mi je fajn, se mi zdi, da se fejst zastopimo, smo veseli in si pomagamo. Smo tudi prjatli in spijemo kašno kavico skupej, al pej gremo na pohod skupej.«

  Eva: »Smo si med sabo kot ena družinca tle.«

  Fiona: »Smo si med sabo kot ena družinca tle. /... Si pomagamo, se vzpodbujamo, kašno rječemo.«

  Herman: »Včasih se podružimo tudi popoldan, da nismo samo v tem prostoru. Se tudi zunej prepletajo stiki.«

- Ustvarjalne delavnice doživljajo kot nekaj pozitivnega, s čimer si gradijo samopodobo; pomembne so za njihovo vsakdanjo rutino in duševno zdravje. Največji pomen dajejo pridobivanju novih znanj in veščin, prijateljstvu in komunikaciji, ki se odvija na delavnicah, saj so slednje zanje varen prostor zaupanja.

Adam: »Sem vesel, da mi kej uspe. Sploh ko delam haikuje in rebuse. /... Se je moj vsakdan spremenil, ko sem šel na Šent. /... Kljub temu če si bolan, kljub temu lahko neki ustvariš, neki procentu tvojga jaza je še vedno ustvarjalen.«

Blažka: »Se počutim dobro, koristno, si gradim samopodobo, veliko sem naredila na samopodobi. Jaz sem prej mislila, da sem manjvredna, nespodobna. /... Sem imela slabo samopodobo, je bil dolg proces, da sem prišla do sem. Veliko mi pomeni, da je priznano to, kar naredim.«

Cilka: »Načeloma smo kolegi s skupnim imenovalcem in smo tam z nekim namenom, vsi. Se pa rodijo tudi prijateljstva, globoka. Poznanstva, dobiš nove ideje, nove informacije in znanja. /... Imaš odgovornost, obveznost do sebe in družine. Zagotovo to potegne neke elemente sebstva iz tebe in posledično vpliva na tvoje delovanje in poglede.«

Eva: »Bolj imam lep dan, več lepega povem, neki se mi zgodi, se jaz boljš počutim, neki sm delala, sem neki ustvarila ... Občutek zadovoljstva, ko neki nardiš. Sam sebi daš pozitivno vrednost, samopodobo. /... Ja sem bolj samozavestna in lahko povem. Ampak je to skupek vsega ... delo na sebi.«

Fiona: »So mi drugi rekli, nej grem pogledat. Ja sem rabla mal spodbude. Če jaz ne bi hodila v DC, niti ne bi delala tega, kar delam zdej, slike in to, kar ustvarjam in skuham al spečem.«

Herman: »Večina nas je nezaposlenih, če neki ustvariš v dnevu razbije tisti prazen vsakdan, popestri dan. /... Počutje se izboljša, se ustvari dobra atmosfera med udeleženci, je neka motivacija. Ja v okviru druženja se ustvarijo prijateljstva, ena trajajo več časa, ena manj.«

- Udeležba na delavnicah vzbuja občutek koristnosti, izmenjujejo si izkušnje, se spodbujajo in bodrijo pri izdelavi izdelka. Izdelek velikokrat razstavijo ali pa postavijo na stojnico za namen prodaje. Ob trenutkih, ko se predstavijo javnosti, imajo prijetne občutke, da bodo lahko njihovi izdelki pridobili novo vrednost. Dnevi, ko so na ustvarjalnih delavnicah, so izpolnjeni.

Adam: »Rečem to sem pa jaz, to sem pa jaz naredu. Si dvignem moj ego, ma ne u smislu prou ego. To je brez dvoma dobro zame. Rajši tu delam, ku da bi popivu. Eni popivajo.«

Blažka: »Ko pogledam, rečem uau, to si ti naredila. Tudi danes so se pojavile misli, to ni u redu, ne boš zmogla. Prej sem se prepuščala mislim, da mi ne bo uspelo. Poskušam ne delovat po starem vzorcu. Poskušam in potem vidim, da mi uspe. So bili tudi prej dobri izdelki, samo jaz jih nism vidla, da so dobri.«

Cilka: »Imaš nov moment v dnevu, ki ga moraš na nek način ovrednotit in izpeljat. Imaš odgovornost, obveznost do sebe in družine. Zagotovo to potegne neke elemente sebstva iz tebe in posledično vpliva na tvoje delovanje in poglede.«

Danica: »Boljše kot sem se prej, ko nisem nikamor hodila in nič delala. /... Dobro, se imamo fajn, klepetamo in se posmejemo, se učimo. Nam ni dougcajt. Zmeri kej nouga zvem.«

Eva: »Bolj imam lep dan, več lepega povem, neki se mi zgodi, se jaz boljš počutim, neki sm delala, sem neki ustvarila ... Občutek zadovoljstva, ko neki nardiš. Sam sebi daš pozitivno vrednost, samopodobo. Jaz sem si tud z drugimi stvarmi, ki sem si pripomogla, da sem boljše. /... Je bolj poln dan, imam en red in vem, kam grem, kaj bom, če mi ne paše, pa pač samo doma ležim ali pa grem na sprehod.«

Fiona: »So mi drugi rekli, nej grem pogledat. Ja, sem rabila mal spodbude. Če jaz ne bi hodila v DC, niti ne bi delala tega, kar delam zdej, slike in to, kar ustvarjam in skuham al spečem. /... Sem mal bolj motivirana za kej naredit, za kej zašivat. Kej nardim, čestitke in kakšne slikce.«

Herman: »Eno je pritegnilo drugo, zagotovo vpliva družba na boljše počutje, pa dejstvo, da si koristen. Na tak način pa razbremeniš druge in si bolj izpolnjen, imaš več vsebine.«

Greta: »Ma tko, misliš na tisto stvar, ki si jo delal. Kako ti je uspela. Počutiš se drugače. Če si doma, si slabši, ku če si tle. Slabše je, ku pa če prideš in neki nardiš. Si zadovoljen, če neki nardiš, lepši dan.«

- Uporabnikom ustvarjanje zelo veliko pomeni. Skozi proces ustvarjanja spoznavajo sami sebe, dvigne se jim samozavest, pridobijo veščine komuniciranja, počutijo se sprejeti in vodeni, predvsem pa skozi proces ustvarjanja spremljajo svoj napredek. Veliko naučenih veščin na ustvarjalnih delavnicah uporabljajo v vsakdanjem življenju. Zanje je ustvarjanje potrditev življenja, odgovornost do sebe in vrata v svet.

  Adam: »... je hoja, samozavest, krepitev samozavesti, ustvarjalnost je izhod iz pasivnosti, samopotrjevanje, pot k spoštovanju ...«

  Blažka: »Ja, da si živ, da lahko delaš, da neki daš iz sebe, si u miru sam s seboj in lahko spremljaš svoj napredek. Je urejanje vrta, vsako področje življenje je ustvarjalnost. Kuhanje tudi, lahko ustvarjaš pri kuhanju. Lahko tudi pospravljanje stanovanja. Lahko pospraviš tako ali tako. Tudi način razmišljanja, govorjenja. Vse to je ustvarjalnost.«

  Cilka: »To je možnost, da maš šanso živet.«

  Danica: »Da pokažeš, da neki znaš nardit.«

  Eva: »Se počutim koristno, prijetno, da neki nardim s svojimi rokami. Ustvarjalnost človeka pomiri, da človek mal pozabi na probleme, lahko mal užívaš zraven.«

  Fiona: »Ni čas, vržen proč, da se izrazijo ena čustva, ku jih drgač ne ..., ko nočeš ali ne moreš povedat, pa na UD lahko z ustvarjalnostjo izraziš ... Da neki novega nardiš.«

  Herman: »Je ena vrsta umika, meditacije in dela s seboj. Ustvarjalnost je kreativno delo, kjer ustvariš neki novega.«

- Ustvarjalnost uporabniki doživljajo kot eno izmed možnosti za samostojnejše življenje, saj si z veščinami in znanjem ter marljivostjo lahko odprejo obrt ali pa vsaj nekoliko pripomorejo k izboljšanju svojega ekonomskega položaja ter razveselijo prijatelje ali družino s svojimi izdelki. Ustvarjanje jim pomeni raziskovanje, delovanje iz sebe in za sebe, lahko se posvetijo nekemu predmetu znotraj svojih zmožnosti in jim je izdelek stik tako z lastnim notranjim kot tudi zunanjim svetom. Iz intervjujev razberemo, da ko uporabniki sodelujejo na ustvarjalnih delavnicah, je to čas zanje, za delo na sebi, je eden izmed načinov izražanja čustev in stisk. Njihov čas se takrat oplemeniti, postanejo aktivni.

Eva: »Krepi domišljijo. Pomaga pri marsičem, te lahko pomiri, si kreativen, ustvarjalen. Ti širi kreativnost, domišljijo. Lahko narediš obrt iz tega, kar znaš, kej prodaš, si lahko kej sam nardiš doma, ni treba kupit.«

Herman: »Je ena vrsta umika, meditacije in dela s seboj.«

Blažka: »Eni ljudje se držijo stalno enega in istega načina. Rataš nesrečen. Moraš nekaj spremenit, če hočeš spremenit, moraš bit ustvarjalen.«

Greta: »Ustvarjalnost je delo, ko neki delaš sploh in se krepiš. Drugo je, da svoje ideje lahko sphaš naprej in tudi zadovoljstvo s končnim izidom in je precej pozitivnega.«

Fiona: »Ni čas vržen proč, da se izrazijo ena čustva, ku jih drgač ne ... Ko nočeš ali ne moreš povedat, pa na UD lahko z ustvarjalnostjo izraziš ...«

- Uporabniki navajajo, da če ne bi ustvarjali na delavnicah v dnevnem centru, bi več časa sedeli na kavču pred televizorjem in bili neaktivni. Zaprli bi se v svoj svet in postali nedružabni ali pa bi doma čistili stanovanje in kuhali za druge. Eni od intervjuvank ustvarjalnost pomeni vse, življenje, saj pove, da nje ne bi bilo, če ne bi imela možnosti ustvarjati.

Greta: »Jaz bi bila doma, skoz bi pospravljala in kuhala, to sem že počela. Sem bila nekonvertibilna, mogoče bi šla na sprehod, ne vem sploh, če bi se spomnila, da bi lahko še kaj ustvarjala kot na UD. Z mano ne bi bilo nič.«

Herman: »Ustvarjalnost spodbuja miselni napredek in tako se krepijo miselni procesi.«

Fiona: »Doma kej prekladala, pucala ... Kej doma po hiši prčkala.«

Eva: »Doma ležala na kavču ali pa šla na sprehod ali pa razmišljala. Ležala na kavču, nič, bi samo razmišljala. Pa bi bila nekoristna. Ne bi imela dobrega občutka.«

Danica: »Doma bi spala.«

Cilka: »Me ne bi bilo. /.../ Kakšno je življenje brez kreative, a je to življenje? NI.«

- Izdelki so za uporabnike potrditev njihovega dela, truda, znanja, njihove eksistence. Izdelki so ogledalo njih samih. Pomenijo jim sprostitev v prostem času. Do neke mere se identificirajo z izdelkom, daje jim občutek koristnosti, zadovoljstvo pa je še večje, če se njihov izdelek proda na sejmu ali če ga svojci razstavijo v svojem domu na vidnem mestu. Med drugim jim pomeni širjenje njihovega sveta v vseh razsežnostih, kot pove Cilka: »*Meni največ pomenijo, toliko, da sedaj lahko tu sedim in pijem sok s teboj ...«*

  Fiona: »Imajo, še večjo, ku sem že rekla. Tle ratajo izdelki, ku imajo več truda vloženga, se bl matrajo ljudje, da nardijo neki lepga in fajn za prodat.«

  Blažka: »Ko pogledam, rečem uau, to si ti naredila. Tudi danes so se pojavile misli, to ni v redu, ne boš zmogla. Prej sem se prepuščala mislim, da mi ne bo uspelo. Poskušam ne delovat po starem vzorcu. Poskušam in potem vidim, da mi uspe. So bili tudi prej dobri izdelki, samo jaz jih nisem vidla, da so dobri.«

  Danica: »Da sem sproščena, rada ustvarjam, taku no ...«

  Eva: »Ma, mislim, da bodo nekomu všeč. Meni je pa fajn, da imam občutek, da sem neki dobrega, koristnega in uporabnega nardila. /... Ma mi je všeč, da nekomu kej prou pride in je tega vesel.«

- Izdelki oseb s težavami v duševnem zdravju imajo dejansko še večjo vrednost, kot jo določa trg, saj je v izdelavo nekega končnega izdelka vloženega veliko več truda. Izdelki so premalo cenjeni, premalo prepoznani, promovirani ali razstavljeni. Uporabniki menijo, da bi se z večjim udejstvovanjem v lokalnem okolju, na razstavah ali sejmih osebe s težavami v duševnem zdravju in njihovi izdelki destigmatizirali.

  Greta: »Ma imajo, zagotovo imajo. Kolko pej, to drugi določjo.«

  Herman: »Vrednost določa trg.«

  Eva: »Ja, ker smo par stvari prodali. So zelo lepi izdelki. Tudi duševni bolniki lahko naredijo ful lepše, ker si vzame svoj mir in čas in zelo lepe stvari nastanejo.«

  Fiona: »Podcenjujejo naše izdelke. Če bi vedeli, da ni iz DC, bi dali večjo ceno. Parkrat čez leto pridejo stojnice in se tam prodaja. Tej izdelki imajo še večjo

ceno ... glede na to, da tle so osebe z motnjami, tako da ... Verjetno že samo ime DC je stigmatizirano ... Ku slišijo, da smo iz DC, te vržejo v uni koš ...«

Danica: »Ja, neko vrednost imajo. Izdelke, ki se ustvarjajo na UD, bi lahko prodajali. Ne vem, če bi jih kupili drugi.«

Blažka: »Ja, imajo. Še večjo, kar ti ročno narediš, imajo ekonomsko vrednost. Bolj kot tisto serijsko. Če se potrudiš sam, je več vredno. Bi mogli imeti več promocij, delavnic, prodaje. Smo imeli prodajne stojnice, ma bi mogli več tega imet. Je pomembno, da bi ljudje znali bolj ceniti to, kar narediš z lastnimi rokami.«

Cilka: »Lahko ti je eno delo art bruta ful dobro. Eno umetniško delo ti je kul. Kupi tisto, kar ti je všeč. Ma zakaj pa ne bi imeli ekonomsko vrednost? Če ima lahko una slika, zakaj ne bi imela tudi ta iz DC? /... To so, seveda, umetniški izdelki. Da izdelek nastane, rabiš čas, sebe, energijo ... Stvar končna je pa v pogledu in definiciji izdelka, ki izhaja iz zunanjega sveta.«

- Udeležencem je prijetno, ko vidijo lastne izdelke razstavljene ali ko je nekomu od svojcev všeč njihov izdelek. Veseli so, če jih lahko uporabljajo ali krasijo domove ali celo razveselijo nepoznano osebo. Želijo si, da bi bili njihovi izdelki lepo sprejeti in tudi primerno cenjeni.

  Blažka: »Ma ja, da se vsaj kam obesijo, da je kdo vesel za njih. Lahko podarim komu kaj za darilo. Ali pa, da se kej uporabnega nardi.«

  Fiona: »Mogoče se je kakšna moja čestitka prodala. Sm se počutla važno. /... Da so koristni, dobri, sprejeti, uporabni.«

  Cilka: »Ja, je en odraz našega dela in promocija. Je pa tudi razgaljenje, ki ni nujno fajn, če nisi na to pripravljen.«

  Eva: »Na sejmih se prodaja te izdelke. Prodajaš to, kar si naredu, in to gre naprej, kašen denar pride. /... Meni je pa fajn, da imam občutek, da sem neki dobrega, koristnega in uporabnega nardila.«

c) Vpliv na vsakdanje življenje

Spremembe v vsakdanjem življenju

- Udeležencem ustvarjalnih delavnic se spremeni vsakodnevna rutina, na katero se različno pripravijo, a vsakdo jo sprejme in umesti v svoj vsakdan. Nov urnik jim predstavlja napor, toda v procesu reorganizacije vsakodnevnih opravil jim je dobrodošla življenjska popotnica in celo daje smisel dnevu oz. oplemeniti njihov vsakdan. Z udejstvovanjem na delavnicah udeleženci pridobijo nov smisel in nove vsebine, kar osmisli njihovo vsakdanje življenje in zapolni pogovore s prijatelji in družino.

> *Adam: »Po upokojitvi, lejte, kmetije nimam, poročen nisem, nimam hčera, vnukov. Nimam družine, drugih dejavnosti. Sem pršu na Šent in sem začel hodit na delavnice.«*
>
> *Blažka: »Ma rabim se bolj organizirat. Si uredit prevoz v center, si kej kupit, kej prebrat, pogledat. Malo se stvari doma spremenijo, ko se moraš kej pomenit, dogovorit, zmenit, ker pač doma tudi kuham in pomagam.«*
>
> *Cilka: »Čas si drugače razporedim. Zorganizirat je potrebno vse dnevne obveznosti in dejavnosti. Za to potrebuješ moč in energijo.«*
>
> *Danica: »Pridem zjutrej sem, sem do enih tuki, pol grem domov, kosilo, mal počitka, pospravljanje ... Ja, prej sem spala do 11.00, zdej pa vstanem pol 9.00 in pole pridem sem. Prej sem vstala tudi ob 13.00. Mi ustreza, da imam en red. Imam en red in prjatle. /... Bolj se pogovarjamo, prej se nismo tolko. So tudi oni bolj dobre volje.«*
>
> *Eva: »Bolj imam lep dan, več lepega povem, neki se mi zgodi, se jaz boljš počutim, neki sm delala, sem neki ustvarila ... Občutek zadovoljstva, ko neki nardiš. Sam sebi daš pozitivno vrednost, samopodobo. Jaz sem si tudi z drugimi stvarmi pripomogla, da sem boljše. /... Je bolj poln dan, imam en red in vem, kam grem, kaj bom, če mi ne paše, pa pač samo doma ležim ali pa grem na sprehod.«*
>
> *Fiona: »Ja, zjutrej morm vstat. Vedno pridem s ta zadnjim vlakom. Kar sem prej delala čez cel dan, me počaka za popoldan.«*

Herman: »Večina nas je nezaposlenih. Če neki ustvariš v dnevu, razbije tisti prazen vsakdan, popestri dan. Dan je bolj izpolnjen.«

Greta: »Ma tko, misliš na tisto stvar, ki si jo delal. Kako ti je uspela. Počutiš se drugače. Če si doma, si slabši, ku če si tle. Slabše je, ku pa če prideš in neki nardiš. Si zadovoljen, če neki nardiš, lepši dan. Več se dogaja. Se kej več pomenim, imam boljši občutek, da neki delam. Da neki sem.«

- Na ustvarjalnih delavnicah pridobivajo nova znanja in s procesom ustvarjanja krepijo samozavest. Osvojeno znanje uporabijo neposredno v praksi s pomočjo mentorja ter ostalih udeležencev. Med procesom ustvarjanja dobivajo neposredno napotke, pohvale in usmeritve, ki se jih učijo sprejemati in uporabljati med izdelovanjem izdelka.

Blažka: »Ma ja, da se vsaj kam obesijo, da je kdo vesel za njih. Lahko podarim komu kaj za darilo. Ali pa, da se kej uporabnega nardi. /... Vidiš, da je drugim ljudem všeč, nekateri kupijo, vsaj voščilnice. Ja, je fajn občutek, ko vidiš, da nekdo kupi neki, kar si ti naredu. /... Prej nisem verjela vase, sedaj si bolj zaupam. Drugače gledajo name, ker sem se spremenila kot oseba. Me pozdravijo. Sem bolj samozavestna. Sedaj sem prijazna in vljudna. Prej sem kar pogledala v tla, sedaj pozdravim. Delavnice so en delček vsega tega procesa, da sem pridobila na samozavesti.«

Cilka: »Ma s hčerjo sva se bolj povezale, jo vpeljujem v svoje procese in dejavnosti in ji ustreza. Razširil se mi je krog prijateljev, zelo razširil. Za kar sem hvaležna, a na drugi strani pa je tudi naporno, ko rabiš mir ... Včasih ne razume vsak tega, da potrebujem mir.«

Eva: »Sam sebi daš pozitivno vrednost, samopodobo. Jaz sem si tudi z drugimi stvarmi pripomogla, da sem boljše.«

Danica: »Na angleščino, vaje, kvačkanje ... Ja, sem bolj samozavestna in lahko povem. Ampak je to skupek vsega ... delo na sebi. /... Se počutim koristno, prijetno, da neki nardim s svojimi rokami.«

Fiona: »Sem pridobila prijatelje, ki obiskujejo DC, tudi UD, in se razumemo. S pomočjo delavnic se prijateljstva niso poglobila. So delavnice prostor, kjer se lepo pogovarjamo in imamo globlje pogovore.«

Greta: »Več al manj govorimo o stvareh, ki jih izdelujemo, vmes še o čem drugem se pogovarjamo, včasih smo bolj mirni, včasih bolj veseli.«

Ekonomsko stanje

- Udeleženci ustvarjalnih delavnic si material za ustvarjanje doma ne morejo v celoti privoščiti. Polovica intervjuvancev je dejala, da si lahko nabavijo material, vendar z odpovedovanjem pri drugih nakupih. Material, ki ga potrebujejo za ustvarjanje in si ga sami kupijo, je omejen po kvaliteti in količini, kar jim omejuje ustvarjalne možnosti. Nekaterim udeležencem pri nabavi materiala pomagajo ožji sorodniki, vendar te pomoči ne koristijo v veliki meri. Material za ustvarjanje na delavnicah pa imajo že priskrbljen in so razbremenjeni stroška njegove nabave. Med drugim pa tudi precej reciklirajo različne materiale. Navkljub slabšemu ekonomskemu stanju so intervjuvanci do neke mere pripravljeni dodatno prerazporediti denar za nabavo materiala za ustvarjanje, saj ustvarjanje, pa čeprav doma, sprejemajo resno – kot delo in investicijo vase, v svoj razvoj in za lastno boljše počutje.

  Blažka: »Ne morem si nabavit materiala za ustvarjanje doma ... Ko rišeš, se tudi počutiš povezana s sabo.«

  Eva: »Ne morem si nabavit materiala. Ovira me denar, znanje, volja.«

  Greta: »Ovira me denar, volja, znanje. Če ne znaš kej nardit, pač se ne lotiš. Rabim, da me en porine v neki.«

  Cilka: »Si lahko in si ne. Ali dam v usta ali pa iz ust. Treba bit preudaren. Če pa me nekaj zelo povleče, pa ja, zakaj pa ne, saj je to tudi delo na sebi in za sebe, za svojo dušo in znanje. /... saj vse te stvari stanejo. V dnevnem centru je ok, ker pač imaš druge kanale financiranja in se tudi malo znajdeš, kaj prosiš, kdo kaj prinese ...«

Socialna mreža

- Svojci udeležence delavnic podpirajo. Podpirajo jih pri njihovem ustvarjanju, pomagajo jim z nakupi materiala ter prevozi na delavnice in razstave. Uporabniki teh storitev na delavnicah, razstavah in skupinskih srečanjih oplemenitijo svoj prosti čas, zapolnijo

vsebine, znanje in vedenje, ki jih pozneje tudi s svojci podelijo. Posledično imajo več vsebin za pogovor doma, kar pozitivno vpliva na njihovo komunikacijsko rutino. Seveda se skozi komunikacijo z drugimi učijo spoznavati sebe in postavljati zase. Intervjuvanci navajajo, da nekaterim sorodnikom ni mar za njihov napredek ali njihovo delovanje v centru.

> *Adam: »Imam brata. Ma midva ku da nisva brata. Me ne podpira in ne ovira. Kakšni me prašajo, dej, napiši kej za rojstni dan. Je sodelavka praznovala Abrahama in sem ji napisal pesem.«*
>
> *Blažka: »Me podpira družina. Mama me pripelje v dnevni center. Me pohvalijo, izdelek postavijo na vidno mesto v hiši.«*
>
> *Cilka: »Hči me podpira. Starši me niso podpirali. Mama je imela filing za risat. Fotru se je dopadlo, da sem naredila kaj uporabnega, na primer štenge.«*
>
> *Danica: »Ja, me podpirajo, mama in ata. Zjutrej me kličejo, če sem vstala, me oče zbudi. Me mama pokliče, če sm šla v dnevni center, in tako. Mogoče me drugače gledajo. Da sem odgovorna, tako me gledajo.«*
>
> *Eva: »Me podpirajo. Z mamo se boljše razumemo.«*
>
> *Greta: »Ja, v bistvu ja in ne. Vidijo, da se udeležujem, ustvarjam, me vprašajo, kaj sem naredila. Nekateri v družini pa ne. Jim je žal, da sem tle, da sem. Podporo tudi imam, doma bolj malo ustvarjam, ker imam družino in je treba kuhno poštimat, skuhat in pospravt, čeprav imam pomoč. Je pa tako, da doma skozi ne moreš bit.«*

- Z obiskovanjem ustvarjalnih delavnic se uporabnikova socialna mreža širi, poglabljajo se odnosi med udeleženci, skupinsko obiskujejo razstave v lokalni skupnosti ter se srečujejo tudi na popoldanskih kavicah in sprehodih. Poglabljajo odnose med soudeleženci delavnic, s svojci pa na raznih aktivnostih zunaj dnevnega centra. Na ustvarjalnih delavnicah prevladuje sproščeno vzdušje, podpirajo se med seboj ter se učijo medsebojnega sodelovanja in sprejemanja pomoči. V sproščenem vzdušju se tudi vsebine pogovorov poglobijo, tako med uporabniki kot med strokovnimi delavci in uporabniki. Vsakršna pohvala napredka s strani strokovnega delavca v uporabniku prebudi večje samozaupanje. Kot navajajo intervjuvanci, pa imajo največji vpliv na odnose med

uporabniki in s svojci. Svojci so v času ustvarjalnih delavnic razbremenjeni, pri uporabnikih opažajo spremembe, predvsem se izboljšajo odnosi, tako s svojci kot tudi s širšo socialno mrežo.

> *Adam: »Ma ni posebno drugače, jaz se ne maram kregat. Imam prijatelje tukej, drugi so prijazni do mene in jaz do njih. /... Eni še mal bolj spoštljivo me gledajo in sprejemajo.«*
>
> *Blažka: »Drugače gledajo name, ker sem se spremenila kot oseba. Me pozdravijo. Sem bolj samozavestna. Sedaj sem prijazna in vljudna. Prej sem kar pogledla v tla, sedaj pozdravim. Delavnice so en delček vsega tega procesa, da sem pridobila na samozavesti.«*
>
> *Cilka: »Ma s hčerjo sva se bolj povezale, jo vpeljujem v svoje procese in dejavnosti in ji ustreza. Razširil se mi je krog prijateljev, zelo razširil. Za kar sem hvaležna, a na drugi strani pa je tudi naporno, ko rabiš mir ... Včasih ne razume vsak tega, da potrebujem mir.«*
>
> *Danica: »So boljši. Bolj se pogovarjamo, prej se nismo tolko. So tudi oni bolj dobre volje.«*
>
> *Eva: »Z mamo se boljše razumem, tudi z otroki se boljše razumem, sem redno z njimi v stikih. Na centru so tudi veseli zame, da sem v redu in imam več stikov z otroki.«*

Komunikacijske spretnosti sporazumevanja

- Na ustvarjalnih delavnicah imajo velik pomen vodje delavnic in strokovni delavci, saj ustrezno poskrbijo za primeren nivo komunikacije med udeleženci. Nekateri imajo pravila glede komunikacije, sodelovanja in delovanja v skupini. Izpostavlja pa se dejstvo, da so udeleženci na delavnicah sproščeni, da se med seboj dobro razumejo in si medsebojno veliko pomagajo ter se verbalno spodbujajo. Med ustvarjanjem se med seboj tudi veliko šalijo, kar razbremeni napetosti med njimi, temu pa sledijo tudi bolj poglobljeni in zaupni pogovori med vsemi prisotnimi.

> *Eva: »Se dobimo, gremo na kavo, na sprehod. Sprva mi je bilo čudno, novi ljudje, ampak sem se navadila. Človek je socialno bitje.«*

Adam: »Rečem, to sem pa jaz, to sm pa jaz naredu. Si dvignem moj ego, ma ne u smislu prou ego. To je brez dvoma dobro zame. Rajši tu delam, ku da bi popivu.«

Blažka: »Ja, sodelujemo, se imamo fajn, si pomagamo. Kej se pohecamo in špiknemo za hec. Vodja poskrbi, da se imamo fajn in da je lepo.«

Fiona: »Se pomenimo, pomagamo, posmejemo, ma smo pej tudi samu tihu.«

Herman: »Vsakdo nekaj prispeva s svojim pogledom in mogoče znanjem. Se dobro razumemo, se pogovarjamo, prijateljujemo. /... Počutje se izboljša, se ustvari dobra atmosfera med udeleženci, je neka motivacija. Ja, v okviru druženja se ustvarijo prijateljstva, ena trajajo več časa, ena manj.«

- Udeleženci si med seboj izmenjujejo različne informacije, pogovarjajo se o različnih vsebinah. Družijo se tudi zunaj dnevnih centrov. Na delavnicah se ustvari varen prostor zaupanja in s tem lažje medsebojne komunikacije. Nekaterim udeležencem veliko pomeni, da imajo sogovornika, pridobijo nova prijateljstva, pri sebi opažajo napredek v medsebojnih pogovorih in izražanju lastnih mnenj. Čeprav so tudi trenutki, ko potrebujejo mir ali tišino in se preprosto umaknejo ali pa so v družbi tiho in poslušajo pogovore.

  Greta: »... sem zgubila prjatlco ... po drugi strani sem dobila nekoga drugega, ki ga nisem poznala. Se mi je približala ženska, ki je hotela z mano govorit. So plusi in minusi. /... Tle se zamotiš, ustvarjaš. Pozabiš na kakšno stvar, ki ti ne gre iz glave, družba je, smo u večjih. Doma je le doma, tam si zaprt, tudi če doma kej ustvariš, ni isto. Je fajn, ker je družba. /... Hodimo ven, gremo na izlete, smo bili v muzeju v sklopu DC. Gremo na izlet. Več al manj se s kom v trgovini srečaš, lahko se ustaviš 5 minut.«

  Herman: »Če me dlje časa ni, pa mi manjka, ja. Kar popestri vsakdan. /... Daje nam samozavest, se boljše počutiš, bolj se vključiš, lažje se vključiš. Bolj se počutim ustvarjalnega.«

  Fiona: »Sproščeno, veselo, če si kej smešnega povemo al pomenimo. In ku učenc, ku se neki nouga uči.«

  Eva: »Ja, sem bolj samozavestna in lahko povem. Ampak je to skupek vsega ... delo na sebi. /... Lepo, ker se nekaj naučim, poklepetam, nardim nekaj dobrega,

novega. /... Gremo skupaj s prijatelji, kvačkamo. Se imamo fino, klepetamo, se kaj naučimo.«

Danica: »Boljše počutje, sproščena sem bolj, dobre volje, prej sem bila zmeri slabe. Sem bolj komunikativna. Mogoče se s pomočjo UD stkejo nova prijateljstva.«

Cilka: »Za kar sem hvaležna, a na drugi strani pa je tudi naporno, ko rabiš mir ... Včasih ne razume vsak tega, da potrebujem mir.«

Sprememba splošnega počutja

- Intervjuvanci navajajo, da se po delavnicah bolje počutijo, ne zaznavajo več bolezni. Postanejo boljše volje in imajo bolj zapolnjene dneve. Po delavnici se počutijo koristne in sproščene. Prijetni občutki, ki se jim porajajo na delavnicah, jih spremljajo še več časa ter jim vlivajo pozitivne občutke v trenutkih, ko so sami s seboj. Med procesom ustvarjanja ugotovijo, da so sposobni tudi sami nekaj ustvariti, in so na to ponosni. Udeleženci delavnic so mnenja, da je ustvarjalnost pomembna komponenta za vzdrževanje stabilnega duševnega zdravja.

Adam: »Zelo dobro. Mi paše družba in je fajn. /... Ma včasih sproščeno, včasih imam tremo, ker ne vem, če bom znal narisat, samo pole mi vodja pomaga in nardim super izdelek in sem zelo ponosen.«

Blažka: »Se počutim dobro, koristno, si gradim samopodobo, veliko sem naredila na samopodobi. Jaz sem prej mislila, da sem manjvredna, nespodobna. /... Ko pogledam, rečem uau, to si ti naredila. Tudi danes so se pojavile misli, to ni v redu, ne boš zmogla. Prej sem se prepuščala mislim, da mi ne bo uspelo. Poskušam ne delovat po starem vzorcu. Poskušam in potem vidim, da mi uspe. So bili tudi prej dobri izdelki, samo jaz jih nisem vidla, da so dobri.«

Eva: »... sem boljše, bolj sem vesela, lepše spim in tudi počutim se boljše. Tudi bolezen je kar nekam izginila.«

Blažka: »Ostane mi vtis dolgo. Meni je pomembno, da sem šla nekam ven, ker sem bila prej v glavnem doma. Tudi če sem sama, nisem sama, ker imam utrinke od tu.«

Cilka: »Dobro. Imam eno obveznost, ki mi je prijetna in si je želim. /... To je moj svet. /...Zelo sproščeno in predvsem koristno in uporabno, ker vem, da lahko s svojim znanjem koristim nekomu drugemu.«

Danica: »Ja. Boljše počutje, sproščena sem bolj, dobre volje, prej sem bila zmeri slabe. Sem bolj komunikativna. Mogoče se s pomočjo UD stkejo nova prijateljstva. /... Ustvarjalnost je pomembna za stabilno duševno zdravje.«

Fiona: »Sem mal bolj motivirana za kej naredit, za kej zašivat. Kej nardim, čestitke in kakšne slikce. /... Sproščeno, veselo, če si kej smešnega povemo al pomenimo. In ku učenc, ku se neki nouga uči.«

Herman: »Ma dobro, boljše, bolj pestri dnevi so. V redu, da sem v družbi.»

Greta: »Boljše, zelo boljše. /... Dobro, sprejeto in koristno.«

- Njihova samozavest, občutek zadovoljstva in predvsem občutek koristnosti se okrepijo. Njihovi izdelki so potrditev njihovega truda, dela in znanja. Kadar izdelke prodajo na stojnici, občutijo še večje zadovoljstvo. Ponosni so tudi na to, da lahko sami izdelajo darilo in s tem prihranijo denar. Med drugim navajajo, da so ustvarjalne delavnice pomemben doprinos k programu dnevnega centra. Iz intervjujev razberemo, da se je ena gospa zadnja leta razvijala ter si okrepila samozavest na ustvarjalnih delavnicah in v dnevnem centru.

Adam: »Rečem, to sem pa jaz, to sm pa jaz naredu. Si dvignem moj ego, ma ne u smislu prou ego. /... Je sodelavka praznovala Abrahama in sem ji napisal pesem.«

Blažka: »Imeli smo stojnice, z društvom. Ja, je potrditev tvojega dela. Vidiš, da je drugim ljudem všeč, kateri kupijo, vsaj voščilnice. Ja, je fajn občutek, ko vidiš, da nekdo kupi neki, kar si ti naredu.«

Cilka: »Samozavest se začne tvorit takrat, ko začneš cenit tvoje bitje. Da si sposoben kreirat. Bolj ko ceniš vsako malenkost svojega izraza, bolj se aplicira na tvojo samozavest ... Vpliva na odnose, na samopodobo, samozavest ... Samopodoba in samozavest se začne, ko si sposoben kreirat in bolj ko ceniš vsako malenkost svojega izraza, se to aplicira na tvoji samozavesti. Ni nujno, da

kreativne kvalitete zmoreš cenit pri sebi. Pa oseba lahko nima zdravega odnosa sama do sebe.«

Eva: »Se počutim koristno, prijetno, da neki nardim s svojimi rokami. Ustvarjalnost človeka pomiri, da človek mal pozabi na probleme, lahko mal uživaš zraven.«

Fiona: »... ampak pridem v DC in potem grem na delavnico. Sama UD ni vplivala na mojo samozavest, ampak cel program DC mi je pomagal, da sem pridobila na samozavesti. Če bi hodila samo na delavnice, ne bi bila tu, kjer sm zdej, pred 2, 3 leti. So delavnice pomoč programu DC.«

Herman: »Se izboljša počutje.«

d) Doživljanje umetnosti

- Uporabniki so mnenja, da so osebe s težavami v duševnem zdravju stigmatizirane, tudi na področju umetnosti in ustvarjanja v dnevnih centrih ali ustvarjalnih delavnicah. Na sejmih, kjer prodajajo izdelke, izdelane na delavnicah, pridobijo povratne informacije o zaželenosti in uporabnosti njihovih izdelkov. Slednje lahko kupi vsakdo, ki mu je izdelek z delavnice všeč.

Blažka: »Se mi zdi, da je tle še dosti stigme. Vsi imajo radi ročno narejene stvari. A ko slišijo, da je to tu na Šenti, je še vedno tle stigma ... Ustvarjalec je ustvarjalec, ni pomembno, kej ustvarja, je pa še vedno tista stigma. Še vedno so predsodki, če imaš psihiatra. Ampak je vedno več ljudi, ki imajo težave in potrebujejo psihiatra.«

Cilka: »Ah, veš kaj, me prav ne briga, kako gledajo. Pa saj so tam in mi smo tu. Meja je zelo tanka, med svetovi ...«

Danica: »Ma ja, verjetno gledajo drugače ali pa sploh ne vejo, da tudi mi lepo ustvarjamo.«

Fiona: »Podcenjujejo naše izdelke. Če bi vedli, da ni iz DC, bi dali večjo ceno. Parkrat čez leto pridejo stojnice in se tam prodaja. Tej izdelki imajo še večjo

ceno ... glede na to, da tle so osebe z motnjami, tako da ... Verjetno že samo ime DC je stigmatizirano ..., ku slišijo da smo iz DC, te vržejo u uni koš ...«

- Intervjuvancem umetnost predstavlja tako moč kot nemoč. Umetnost je moč v smislu, da dopušča ustvarjati in raziskovati sebe skozi procese učenja in ustvarjanja. Moč pa posamezniku jemlje, ko le-ta ne uspe dosegati zunanjih kriterijev umetnosti, ki jih določa kupna moč na trgu. Za slednjo stigmatizirane populacije ne dosegajo večjih vrednosti ali niti ne pridejo v ospredje, če pa že, je to tek na dolge proge in velik boj za obstanek, ki zahteva veliko energije.

  Adam: »Oboje. Lahko moči in nemoči. Nekdo svoje bolezensko stanje izraža v umetnosti. Mogoče izkaže ... V eni sliki sem nekje vidu, ku sta se dva držala za vrat. Moj jaz sta dva, ki se med sabo bojujeta. Tu se mi je zdelo tako ... Nekateri so klub drugačnosti ustvarjalni.«

  Cilka: »Zakaj ne bi bile doprinos umetnosti? Eno je umetnost, eno pol umetnost, eno umetnost in pol ... tretja je potencirana ... to je kot statusni simbol, jaz mam bemflna, se pravi moja umetnina. To so take neživljenjske umetnine ... Kdo je določil, kaj je umetnost in kaj ni? Kalupi, trg ... ja ... to je zdej virus, ki nori ... ista maškarada ... osnovne namere cenjenja ni več zraven. Ročnega dela se ne ceni več. Ni več osnovnega spoštovanja človeka in produkta. Neki je in ... in so ... Eno so vitke gliste in so bemflni ... to in ono ... in drugo je gnoj ... kako žalostno ... kako lažno in slepo gledanje je to ... Razočarana sem, koliko ljudi z doktorati s takimi kretenskimi pristopi ... Družbeni pogled je podganje pogrižen, da je slep na vrednost, ne ceni prave vrednosti ..., vrednostni sistem je malo zašel ...«

  Fiona: »Oboje. Ima moč spregovorit skozi umetnost, in ima moč se kej poment še z drugimi, ku ustvarjajo z njim. In je nemoč, ku ne moreš neč, če ti glava in roke delajo pu svoje in ne muorš nardit, kar bi teu. Al pej ti glava ne pomaga pr tem ...«

  Herman: »Ma mislim, da oboje. Daje moč, da se izraziš, jemlje ti moč na trgu.«

9. RAZPRAVA

V prvem delu magistrskega dela opisujemo različne vidike in pomene ustvarjalnosti, kaj vse ustvarjalnost je – tako v širšem kot ožjem smislu – ter kaj proces ustvarjanja človeku in človeštvu pomeni in omogoča. Ugotovili smo, da je ustvarjalnost eno od področij raziskovanja različnih ved, a vendar bi izpostavili spoznanje, da je ustvarjalnost del osebnosti, ki je pomembna za napredek in razvoj človeka. S pomočjo ustvarjalnosti si vsakdo lahko oplemeniti najbolj turoben dan ali pa se povzpne med najpomembnejše znanstvenike v evoluciji. Ustvarjalnost je pomembna pri naših vsakdanjih opravilih, odločitvah, razmišljanju, odnosih, ustvarjanju prihodnosti in preživljanju prostega časa. Ustvarjalnost je nekakšno gonilo človeka, istočasno pa je zatrta ustvarjalnost lahko poguba za človeka, saj ga lahko porine v fazo vegetacije na več nivojih življenjskega delovanja: izključenost iz družbe, asocialno življenje, pasivnost, odvisnost ...

V zadnjih letih je v porastu vedno več ustvarjalnih delavnic za različne družbene skupine, katerih namen je preživljanje kvalitetnega prostega časa, pridobivanje novih znanj, druženje in izpopolnjevanje različnih ročnih spretnosti, predvsem pa se skozi različne delavnice prenaša socialni kapital na mlajše generacije. Paralelno s temi delavnicami se na trgu ponujajo tudi različne terapevtske ustvarjalne delavnice, predvsem na področju uporabe vseh čutov telesa, v kombinaciji z različnimi plesnimi in dramskimi delavnicami. Ponudba na trgu je predvsem plačljiva in marsikateremu posamezniku nedostopna.

Razne ustvarjalne delavnice so dostopne tudi ljudem s težavami v duševnem zdravju v institucijah ali v sklopu terapevtskih programov, katerih cilj je uporaba umetnosti in ustvarjalnega procesa v terapevtske namene. Cilj slednjih ni dovršena umetniška stvaritev, temveč sam proces ustvarjanja, ki je usmerjen k osebnostni rasti in samouresničevanju posameznika (Kroflič 2019). Obenem pa ravno likovni materiali posamezniku omogočajo, da poveča lastno zavedanje z razvijanjem perceptivno receptivnih zmožnosti (Kariž v Kroflič 2019, 39). To mu omogoča večje samospoznavanje, posledično je posameznik bolj sposoben sodelovati v okolju, kjer prebiva, in pridobi večjo motivacijo. Umetnostna terapija postaja vse širša in se seli iz zdravstvenih ustanov v šole, domove za starejše, zapore ipd., uporabljajo jo v najrazličnejše namene (Kustec 2011). V psihiatričnih bolnišnicah je način dela strukturiran, analitičen in diagnostičen, v drugih ohlapnejših in

manj strukturiranih okoljih pa lahko umetnostna izrazna sredstva, kot razberemo tudi iz naše raziskovalne naloge, dvigujejo kvaliteto življenja posameznika.

V nalogi smo raziskovali, na kakšen način lahko v manj strukturiranih oz. ohlapnejših okoljih, kot je dnevni center za ljudi s težavami v duševnem zdravju, ustvarjalnost pripomore k boljši kvaliteti življenja udeležencev ustvarjalnih delavnic oziroma kako udeležba na tovrstnih delavnicah vpliva na udeležencevo vsakdanje življenje. »Danes pojmujemo ustvarjalnost kot človekovo splošno, prirojeno in neločljivo lastnost in potrebo; ni le značilnost nekaterih ljudi, družbenih razredov ali zgodovinskih obdobij« (Kustec 2011, 6).

Ustvarjalnost je bila vir razmišljanja in delovanja različnih znanstvenih disciplin. Na neki točki pa se je dotaknila tudi polja socialnega dela, za kar smo strokovni delavci oziroma socialni delavci lahko le hvaležni, saj je dober pripomoček pri vzpostavljanju vezi med uporabniki in stroko. Je most, preko katerega lahko medsebojno prehajamo in sodelujemo tudi med različnimi znanstvenimi disciplinami v dobrobit človeka. Na tej točki ne bi kritizirala ali demantirala umetnosti in ustvarjalnih procesov, ki so jih posamezne znanstvene discipline prilagodile za svoje delovanje, saj so z delovanjem in sodelovanjem slednje pripomogle k temu, da se je ustvarjalnost preselila tudi v polje socialnega dela in ga obogatila.

a) Ustvarjalne delavnice

Z analizo intervjujev lahko potrdimo zastavljene predpostavke oz. teze, in sicer, da so ustvarjalne delavnice pomembne za ustvarjanje prijetne klime v dnevnih centrih, vendar le za določen del uporabnikov. Intervjuvanci so obiskovalci delavnic z različnimi potrebami, iz različnih socialno-ekonomskih okolij, ki so se prostovoljno vključili v raziskavo, ki sem jo predstavila. Torej teza zagotovo drži za tiste uporabnike, ki se ustvarjalnih delavnic udeležujejo, slednji pa so najpogosteje osebe, ki jih veseli ustvarjanje, in osebe, ki jih strokovni delavci navkljub nezainteresiranosti motivirajo za aktivno udeležbo.

Ustvarjalne delavnice so del programov dnevnega centra, ki je v svojih vsebinah globoko povezan z delovanjem ostalega programa dnevnega centra za ljudi s težavami v duševnem zdravju, ter v veliki meri pripomorejo k vsesplošnemu dobremu počutju, sproščenim odnosom, povezujejo uporabnike med seboj in poglabljajo odnose tako med uporabniki kot tudi med sorodstvenimi mrežami uporabnikov. Na delavnicah se udeleženci med seboj povezujejo, poglabljajo odnose, vzpostavlja se polje zaupanja, znotraj katerega je komunikacija sproščujoča, kar omogoča tudi lažje sodelovanje mentorja in strokovnih delavcev. Na ustvarjalnih delavnicah udeleženci povedo, da so usvojili ogromno socialnih, komunikacijskih in ročnih veščin, ki jih spretno uporabljajo tudi v vsakdanjem življenju zunaj dnevnega centra, predvsem pa jih spomini in prijetno vzdušje navdihujejo in radostijo tudi v trenutkih, ko ostanejo sami s seboj.

Delavnice so zasnovane tako, da jih vodi oseba, mentor ali socialni delavec, ki ima izkušnje na ustvarjalnem oz. umetniškem področju. Ugotovili smo, da je zelo pomembno, da ima mentor pravi občutek za sočloveka, da je dober poslušalec in mediator, da zna usmerjati in odkrivati talente udeležencev, jih opogumljati, da zna na ustrezen način podajati znanje, da ustrezno ukrepa v kriznih situacijah, predvsem pa mora znati poskrbeti za ustrezen nivo komunikacije in upoštevanje pravil, znotraj katerih se tudi udeleženci počutijo varni. Preko ustvarjalnosti se med seboj povezujejo tako uporabniki kot tudi delavci, zaposleni v organizaciji, kot se je izkazalo v študiji primera gospe Ane.

Čas, preživet na delavnicah, je po navedbah uporabnikov kvalitetnejši, predvsem imajo občutek koristnosti, ki ga dobijo s priložnostjo za ustvarjanje. Na tem mestu velja poudariti vlogo socialnega delavca, saj je treba, kot pravi Flaker (2012, 64), v osebah vzbuditi željo, ki bo skupna last in bo omogočala, da ljudje vidijo sebe v njej. Socialno delo je delo znotraj dveh polj ustvarjalnih procesov, socialnega dela in ustvarjalnih delavnic. Cilji so povezati skupni interes, vključiti posameznikove dobre lastnosti, jih postopoma dvigovati, oplemenititi in jim omogočiti ponovno življenje. Udeleženci tako razvijejo ali pa obudijo veščine in lastnosti, ki so jih potlačili ali pa niso vedeli, da jih premorejo, saj doslej niso dobili priložnosti, da bi lahko vse te značajske lastnosti obudili, razvili in tudi uporabili. »Skozi procese ustvarjanja v skupini, kjer je delovanje precej ohlapno, se dejansko dviguje kvaliteta vsakdanjega življenja posameznika« (Kustec 2011). V študijskem primeru gospe Ane smo dobili potrditev te trditve, saj je gospa Ana s pomočjo ustvarjalnosti ponovno zagnala kolesje svojega življenja.

Menim, da je ustvarjalnost ena izmed nepogrešljivih komponent v življenju posameznika in zelo uporabna tudi v socialnem delu. Slednja omogoča, da se z ljudmi zbližamo, si ustvarimo delovno polje zaupanja, znotraj katerega lahko delujemo v dobrobit uporabnika, predvsem pa na takšen način spoznavamo tudi sebe ter svoje zmožnosti in nezmožnosti delovanja.

b) Doživljanje delavnic, izdelkov in ustvarjalnega procesa

Intervjuvanci navajajo, da se radi udeležujejo ustvarjalnih delavnic, slednjih so se sprva udeležili z manjšim zadržkom, zaradi slabe samopodobe, neznanja in strahu pred neznanim. Vendar nadalje iz intervjujev razberemo, da se na ustvarjalnih delavnicah ustvarja prijetno polje komunikacije med strokovnimi delavci in uporabniki. Med procesom ustvarjanja, sodelovanja in delovanja pa se izpostavijo predsodki in strahovi, ki jih mora mentor uspešno usmerjati in voditi. V takšnem okolju in sproščenem vzdušju se ponujajo priložnosti za neformalne pogovore tudi s socialnimi delavci.

Vsi intervjuvani uporabniki povedo, da ima mentor na delavnicah zelo pomembno vlogo. Mentorja vsi spoštujejo in dosledno upoštevajo njegova navodila in pravila, ki jih podaja na delavnicah. Vloga mentorja je poleg podajanja znanja in poučevanja tudi usmerjanje in odkrivanje talentov udeležencev, v kombinaciji z njihovo zmožnostjo. Poleg tega je pomembno, da je dober poslušalec in mediator, saj se na delavnicah veliko pogovarjajo tudi o osebnih težavah. Vloga mentorja je tudi mediacija in skrb za ustrezen nivo komunikacije ter ustrezno spodbujanje in motiviranje udeležencev ustvarjalnih delavnic, da jih s svojim delovanjem okrepi na več ravneh. Med procesom ustvarjanja si med seboj pomagajo, spodbujajo in izmenjujejo izkušnje, predvsem pa se veliko pogovarjajo, smejijo in hecajo.

V dnevnem centru, kjer sem delovala, sem vodila ustvarjalne delavnice s pomočjo sodelavke. Med procesom ustvarjanja so se uporabniki sprostili, njihovo telo je ustvarjalo, turobne misli so izginile, iz njihovih ust so prihajale vsebine, ki jih med uradnim pogovorom nikdar nisem uspela izvabiti. Tako so se ravno na ustvarjalnih delavnicah razkrile najtežje življenjske zgodbe in skrbi, misli ter želje. Med ustvarjanjem smo bili vsi

aktivni poslušalci in aktivni strokovni delavci, saj so se rojevale najboljše ideje, nasveti in predlogi, ki so bili usmerjeni k podpori in pomoči govorniku. Najslajši na teh delavnicah pa je bil zaključek, ker smo se ob koncu vsake zgodbe skupaj nasmejali vsem slišanim predlogom.

Iz intervjujev razberemo, da so udeležencem delavnic trenutki na delavnicah pomembni, počutijo se sproščeno in se zaradi takšnega vzdušja delavnic radi udeležujejo. Tako iz intervjujev kot tudi na primeru gospe Ane dobimo potrditev, da je prisotnost strokovnih delavcev ali socialnih delavcev na delavnicah pomembna pri prepoznavanju talenta in vsebin pogovorov, saj na slišanem lahko gradimo nadaljnje odnose ali celo osebne načrte za posamezne uporabnike.

Ustvarjalne delavnice so bile odskočna deska za Anino novo pot v življenju. Njen svet se je vrtel okoli ustvarjanja, s pomočjo katerega je ponovno pridobila samozavest, z njo pa zakorakala med ljudi, na katere je pozabila ali se od njih oddaljila.
Ana je bila slišana in zaznan je bil njen talent na ustvarjalnih delavnicah, želja po ustvarjanju in tudi želja po spremembi lastnega življenja. Sprašujem se, ali bi Ana, če ne bi bila slišana, uspela realizirati vse, kar si je želela in dejansko potrebovala za preživetje sebe in hčere. Na osnovi te ugotovitve menim, da so kompetence in vloga vodje delavnic ali strokovnega delavca zelo pomembne, saj se v sproščenem okolju uporabniki lažje razgovorijo in pridobijo zaupanje, pa tudi odprejo za sodelovanje.

Med udeleženci UD je bil tudi petdesetletni gospod, ki je prihajal v dnevni center le na delavnice, da bi lahko ustvarjal, saj sam ni imel dovolj sredstev za nakup materiala in ustvarjanje doma. Redno je bil prisoten, a vedno tih, le slikal je, vsakih nekaj tednov pa je izostal za mesec dni. Po njegovem tretjem »izginotju« so ga uporabniki spraševali, kje dopustuje, ker ga pogrešajo, in zakaj ničesar ne pove o sebi. Gospod je rekel, da on nima kaj govoriti, saj slike vse namesto njega povedo. Ko sem se poglobila v njegove slike, sem opazila, da je največ uporabljal odtenke modre in rdeče barve, slednja je prevladovala tik pred njegovim izginotjem. Ko se je zopet vrnil med nas, sem sama z njim ustvarjala in med procesom ustvarjanja se je razgovoril. Njegov način komunikacije s sabo in svetom je bilo slikanje, povedal mi je, da mora slikati, saj misli, da se bo le na takšen način izognil ponovnemu poslabšanju bolezni. Njegove izkušnje z boleznijo so bile tako hude, da ni želel, da se mu ponovijo najkrutejše in najdaljše epizode institucionalne obravnave.

Sam ni bil sposoben zaznati poslabšanja bolezni, spoznal ga je le skozi način slikanja in uporabo barv. Ko je pričel slikati z rdečo barvo in živali z rogovi, je vedel, da mora do zdravnika. Slikanje je bilo zanj terapija in način lastnega zaznavanja, komunikacije s samim seboj, predvsem pa možnost, da se je po dolgem času uspel vključiti v družbo.

Ustvarjalnost terja svobodo, je zaporedje preprostih, a bistvenih korakov, ki ustvarjajo prepoznavno človeško družbo, oziroma je vreteno, okoli katerega se sčasoma navije predivo civilizacije (Simoniti 2014, 71–81).

Izdelki z delavnic

Izdelki, ki nastanejo na delavnicah, uporabnikom veliko pomenijo, tudi sami jih precej visoko vrednotijo. Veliko jim pomeni, da lahko z njimi razveselijo njim drage osebe, še večji pomen pa dobijo, kadar jih lahko prodajo tujcem, saj s prodajo doživijo potrditev svojega truda in delovanja. V sklopu dnevnih centrov se udeležujejo sejmov v lokalnih skupnostih, kjer prodajajo svoje izdelke, ki pa so največkrat prilagojeni tematiki sejmov in tudi nekoliko tržno usmerjeni. Intervjuvanci povedo, da njihovi izdelki niso tako visoko cenjeni kot isti ali podobni izdelki drugih ustvarjalcev, in jih to dejstvo tudi žalosti.

Izpostavila bi ravno to polje nespoštljivega vrednotenja oz. podcenjenega dela in izdelkov oseb s težavami v duševnem zdravju. Obiskovalec DC, ki izdeluje nek izdelek pod vodstvom mentorja, zagotovo vloži več truda in časa v končni rezultat kot pa nekdo, ki duševnih težav nima. Omenjeni razkorak je na trgu danes nemogoče ovrednotiti. Veliko uporabnikov svoje izdelke visoko ceni, saj so njihova samopotrditev. V sklopu društev, nevladnih organizacij in občinskih sejmov se uporabniki uspejo z lastnimi izdelki predstaviti javnosti, kar ima zagotovo velik vpliv na povečanje vrednosti njihovih izdelkov. Slednji pa dodatno izgubijo vrednost v spletnih trgovinah, ki postajajo trenutna in kot kaže tudi bodoča realnost. Prisotnost uporabnika ob lastnem izdelku ter podpora organizacije ali društva pri njegovi realizaciji zagotovo odpirata večje možnosti vključevanja teh izdelkov na trg.

c) Vpliv na vsakdanje življenje

Uporabniki programov dnevnega centra, ki obiskujejo ustvarjalne delavnice, povedo, da se je njihov vsakodnevni ritem spremenil. V želji po vključevanju in delovanju na ustvarjalnih delavnicah so se intervjuvanci potrudili in se redno udeleževali delavnic. Sledenje rutini je od njih zahtevalo zgodnejše vstajanje, prilagoditev ostalih vsakodnevnih vsebin delavnicam, nekatere pa je dobesedno pognalo iz cone udobja.

Tudi gospa Ana se je v želji po ustvarjanju in sodelovanju odločila spremeniti svoj vsakdan. Zastavila si je nov urnik, ki je drastično posegel v njeno cono udobja. Pa vendar je bil ta prehod nujen in enostaven, ker je imela motiv – sodelovanje na ustvarjalnih delavnicah, znotraj katerih se je prepoznala in tudi dobila priložnost dokazati se sebi in drugim.

Spomnim se njenih začetkov, ko še ni uspela vzpostaviti nove rutine in je večkrat zamujala na delavnice. S pogovori, usmeritvami, napotki in dodatno motivacijo je Ana sprejela nov red in ga tudi v prihodnje dosledno upoštevala. Kar pa je najpomembnejše, njen dan je bil po njenih besedah nato izpolnjen.

Uporabnikom je lažje sprejeti in uvesti spremembe v svoj vsakdan, če imajo dobro motivacijo in podporo.

Vsebine, ki jih usvojijo in doživijo na delavnicah, osmislijo njihovo vsakdanje življenje in obogatijo medsebojne odnose. Med procesom ustvarjanja pridobivajo nova znanja in potrditve ter utrjujejo komunikacijske veščine in ročne spretnosti. Vse to krepi njihovo samozavest, posledično se tudi vključujejo v dogajanja in v svojih socialnih mrežah pridobivajo nove sogovornike ter delijo novo osvojena vedenja. Intervjuvanci povedo, da jim ustvarjalne delavnice vzbujajo občutek koristnosti, ko pa svoje izdelke predstavijo javnosti, imajo prijetne občutke, saj pridobijo izkušnjo zunanjega ovrednotenja njihovega izdelka. Kot je že Fromm (2004) ugotovil, da biti dejaven pomeni izraziti svoje sposobnosti, nadarjenost in darove, istočasno z dejavnostjo človek tako bogati samega sebe, raste in presega svoje okvirje. Posameznik ima osnovno potrebo po ustvarjanju v sebi, kar se v vsakdanjem življenju izkazuje v obliki dejavnosti, skozi različna dejanja v odnosih ali pa s samim seboj v

okolju, ki omogoča udejanjanje lastnih vzgibov. »Občutek, da je lahko ustvarjalen in da lahko spreminja stvari, človeku da zagon in svobodo« (Kustec 2011, 28).

Pa vendar, ni zanemarljivo dejstvo, da na razstave in sejme prihajajo v največjem številu souporabniki dnevnih centrov in njihovi svojci. Znotraj poznanega okolja in družbe je sodelovanje in udejstvovanje sproščeno in varno. Ne moremo pa trditi, da bi slednje omogočilo preboj ali pa večji napredek osebe brez ustrezne podpore v drugem delovnem okolju, kar lahko sklepamo iz Anine zgodbe.

> *Ana si je opomogla z veliko podpore in usmerjanja strokovnih delavcev, po realiziranih prvotnih ciljih pa se želi vključiti v širše delovno okolje. To ji bo lahko uspelo z ustrezno strokovno obravnavo in podporo pristojnih podpornih sistemskih institucij, kot so zavod za zaposlovanje, zavod Šentprima, CSD, delovna terapija in še katera.*

Ustvarjalnost ima svojo ceno, uporabniki pa si stroška za ustvarjanje večinoma ne morejo privoščiti. V nekaterih primerih jim nudijo moralno in finančno podporo svojci. Podpirajo jih v njihovem udejstvovanju, omogočajo jim dostop do delavnic in razstav ter v okviru zmožnosti nudijo ekonomsko podporo. Večina njih pa pridobi material za ustvarjanje le na delavnici. Ustvarjanje vsem intervjuvancem veliko pomeni, saj so se pripravljeni odpovedati ostalim življenjskim dobrinam za nakup materiala za ustvarjanje. Kot pove ena od intervjuvank, je kakršnakoli investicija v ustvarjalni material ali ustvarjalne delavnice investicija vase oziroma v lasten razvoj. Na delavnicah pridobijo kreativno uporabno znanje, ki ga uporabljajo tudi v vsakdanjem življenju.

> *Ko sva se z Ano po več letih ponovno srečali za intervju, me je povabila k sebi domov na razgovor. Njen dom je bil prava barvna pravljica, ki jo je sama ustvarila. V svojem prostem času si je dom preuredila in si s tem polepšala življenje. Imela je srečo, ker je imela nekaj sredstev, da si je hišo spremenila v barvito domovanje.*

Z udejstvovanjem udeleženci delavnic širijo socialno mrežo in obogatijo svoj prosti čas. Vsa njihova doživetja ustvarjajo vsebine za pogovore s svojci, s katerimi predhodno niso komunicirali, s čimer poustvarjajo in poglabljajo medsebojne odnose. Svojci udeležencev ustvarjalnih delavnic so v času njihovega ustvarjanja razbremenjeni, a obenem v pričakovanju njihovega napredka in pogovorov. Udeleženci so zadovoljni, da je njihov prosti čas bogatejši

in kvalitetno izpopolnjen. Na delavnicah si ustvarijo nova prijateljstva, ki se nadaljujejo tudi zunaj centra v popoldanskem času, skupaj gredo na sprehode, na kavico ali razstave. Nove socialne mreže, ki so se spletle na delavnicah, se utrjujejo tudi izven DC. Tudi gospa Ana je na delavnicah dobila nekaj prijateljev, s katerimi je preživljala prosti čas.

> Na delavnice v dnevnem centru, kjer sem delovala, je redno prihajal starejši upokojeni, ovdoveli gospod, ki sicer ni imel težav v duševnem zdravju, le osamljen je bil. Uporabniki so ga sprejeli medse. Sam ni nikdar želel aktivno sodelovati. Prijala mu je družba, rad je poslušal in se vključeval v pogovore. Redno je prihajal precej zamorjen, odhajal pa z nasmehom na obrazu. Med drugim je na delavnicah spoznal novo prijateljico, s katero sta si ustvarila trdno prijateljstvo.

d) Doživljanje umetnosti in ustvarjalnosti

Glas o naših delavnicah se je kar razširil med ljudmi, tudi po vaseh. Tako me je nekega dne poklicala starejša gospa, ki je bila izžeta, saj je sama skrbela za invalidnega moža s pridruženimi težavami v duševnem zdravju. Prosila me je, če bi moža prišli iskat tiste dni, ko imamo ustvarjalno delavnico, saj je tudi sam včasih veliko ustvarjal. S tem bi se nekoliko razvedril, ona pa bi si malo odpočila. Ko sem situacijo in željo gospe in gospoda predstavila udeležencem na delavnici, so uporabniki sami organizirali prevoz gospoda ter mu tudi pomagali pri vključevanju v prostor in med uporabnike. Gospa me je čez nekaj mesecev poklicala in se mi zahvaljevala, kako prijetno se je pogovarjati z možem o novo doživetih vsebinah, govorila je o prijetnem vzdušju, ki prevladuje na delavnicah, predvsem pa je bila vesela njunega odnosa, ki je postal zopet topel in vedrejši.

Tudi iz intervjujev razberemo, da je udeležencem ustvarjalnost pomembna za vzdrževanje dobrega počutja oz. stabilnega duševnega zdravja, saj se udeleženci na delavnicah počutijo sproščene, po delavnicah pa so boljše volje, ne zaznavajo več pogostih znakov bolezni, imajo občutek koristnosti in njihovi dnevi so bolj zapolnjeni. Ustvarjalne delavnice so pomemben doprinos k programom dnevnega centra.

Udeleženci ustvarjalnih delavnic so mnenja, da so osebe s težavami v duševnem zdravju stigmatizirane, izključene iz družbe, posledično je stigmatizirana tudi njihova umetnost oz. njihovi izdelki. Zavedajo se možnosti uveljavitve na umetniškem področju, tudi v smislu izoblikovanja lastne obrti s pomočjo umetniških veščin, vendar menijo, da jim ta ista umetnost, ki jim odpira vrata v svet, istočasno zaradi kriterijev umetnosti in izdelkov, določenih s strani kupne moči na trgu in sodobnih estetskih trendov, tudi jemlje moč za uveljavitev.

Opozoriti pa moramo tudi na drugi vidik teh delavnic – pomanjkanje vključevanja in sodelovanja z lokalno skupnostjo. Tako ustvarjanje kot tudi izdelki postanejo z nezmožnostjo enakovrednega udejstvovanja v lokalni skupnosti z ostalimi društvi ali ustvarjalci segregirani. Zagotovo je na tem področju potrebno povezovalno delovanje društev z namenom destigmatizacije duševnih težav in dviga vrednosti t. i. outsiderskih umetniških izdelkov. Intervjuvanci sami menijo, da bi z večjimi aktivnostmi v lokalni skupnosti s pomočjo umetnosti, izdelkov in sejmov pripomogli k destigmatizaciji oseb s težavami v duševnem zdravju.

Umetnost in ustvarjalnost kot izraz nemoči

Tako ustvarjalnost kot umetnost imata sami po sebi enormne količine moči za posameznika, pa tudi za družbo. Dejanje ustvarjalnosti človeku omogoča osnove evolucije, osebni razvoj in ustvarjanje lastne identitete, kot posledica ustvarjalnosti pa nastane polje umetnosti, kjer se končni produkt ustvarjanja v svoji abstraktnosti prelevi v mogočen jarem človeka in človeštva. Umetnost je del neke kulture civilizacije, človeštva, naroda in skupnosti, a vendarle ne bi obstajala brez gonilne sile v človeku, želje po ustvarjanju. Tako ustvarjalnost kot umetnost sta v svojih makro razsežnostih mogočni in neomejeni, saj sta temeljni za obstoj človeštva. Pa vendar, ko se zazremo na mikro nivoje ustvarjalnosti in umetnosti, se nam odstirajo tudi omejitve, ki so na daljši časovnici človeštva zanemarljive. Na teh točkah se razvija stroka in deluje nadaljnje iskanje novih rešitev za preboj začasnih omejitev. Ali je posamezniku ustvarjalnost in umetnost vir moči ali nemoči, se sprašujem na mikro nivoju, kajti vse to, kar lahko razumemo oziroma interpretiramo kot nemoč, je širše gledano le neka

začasna omejitev, ki je v daljšem procesu s pomočjo strokovnih uvidov in pristopov lahko premostljiva ali celo premagana.

Ustvarjalnost je skozi zapisane primere neka osebnostna lastnost, ki je bila zatrta ali pa še ni dobila priložnosti razvijati se. V primeru dobre prakse je bila Anina ustvarjalnost vir njene moči, na slednji sva zgradili njeno prihodnost. Anino okolje in njene pretekle negativne življenjske izkušnje so dejansko omejevale njeno ustvarjalnost in jo zatirale. Skozi intervjuje udeležencev ustvarjalnih delavnic ravno tako razberemo, da v sebi občutijo neko slo po ustvarjanju, ki osmisli njihov vsakdan kot tudi njihovo osebnost, kar posledično vliva na boljše počutje in tudi odsotnost bolezni. Zagotovo lahko trdim, da je ustvarjalnost del osebnostne strukture človeka, je nekakšen motor, ki pripomore k preživetju, saj je sama gonilo napredka na več ravneh.

Iz primerov razberemo, da moramo ustvarjalnosti dati priložnost, da se lahko razvija in posledično osmisli posameznikovo življenje. Menim, da ustvarjalnost sama po sebi nima negativnih posledic za človeka, kvečjemu je okolje tisto, ki lahko človekovo ustvarjalnost omejuje in zatira ter tako posledično vpliva na njegovo splošno počutje, saj ustvarjalnosti ne omogoči, da se razvije v svojem namenu. Zatrta ustvarjalnost lahko negativno vpliva na naše počutje in zdravje.

Ustvarjalnost je v grobem lahko zatrta na dva načina, in sicer jo posameznik zaradi bolezni potlači in nehote pozabi na lastno zmožnost ustvarjanja in delovanja. Lahko pa svojo ustvarjalnost zatre zaradi zunanjih dejavnikov, kot so nedostopnost materiala, slabše ekonomsko stanje, socialna izključenost, pomanjkanje znanja, spremembe in situacije vsakdanjega življenja itd. Posameznik lahko tako izgubi stik z lastno ustvarjalnostjo, postane apatičen v svojem vsakodnevnem delovanju, njegova zatrta ustvarjalnost je lahko tudi na nek način breme, saj se zaveda nemoči pri premostitvi ovir, ki mu onemogočajo biti zopet ustvarjalen. V obeh primerih imajo ustvarjalne delavnice v dnevnih centrih velik pomen, saj lahko posamezniku pomagajo postopno premostiti ali celo izničiti tako eno kot drugo prepreko ter mu tako omogočiti, da zopet začuti ustvarjalnost v sebi.

Aktivni posamezniki na ustvarjalnih delavnicah z lastnimi izdelki vstopajo v polje umetnosti in posledično tudi na trg umetnosti. Polje umetnosti bi lahko razumeli kot območje

sprejemanja različnih mišljenj, delovanj, pogledov in umetnin – brez meja. Pa vendar je polje umetnosti konkretno omejeno s povpraševanjem trga oziroma kupne moči in interesov. Udeleženci delavnic se zavedajo, koliko truda in volje ter znanja je potrebno za izdelavo nekega izdelka, a vendar potencialni kupci na trgu vsega tega truda ne prepoznajo, kar ustvarjalci na delavnicah hitro zaznajo. Posledično ustvarjalcem motivacija pade, a istočasno vsak nakup izdelkov iz dnevnega centra povzdigne njihovo motivacijo ter potrdi njihov trud in znanje. Posledica so prijetni občutki, kot so koristnost, sprejetost, potrjevanje znanja in občutek sprejetosti v širši družbi.

Iz intervjujev sklepamo, da ima polje umetnosti tako močne razsežnosti, da lahko ustvarjalcem na trgu umetnin jemlje moč, istočasno pa jim v ozadju ustvarjanja oz. nastajanja umetnosti daje neizmerne možnosti za samouresničevanje, samopotrjevanje, učenje, druženje in sprejemanje. Udeležence ustvarjalnih delavnic navdaja s prijetnimi občutki, napolnjuje njihovo »praznino« in dviguje kakovost njihovega življenja.

Anina odrešujoča moč in nemoč v umetnosti

V primeru gospe Ane, ki je v toku svojih razburkanih življenjskih izkušenj našla in ohranjala stik s seboj preko ustvarjanja, bi lahko trdili, da se je njena nemoč spoprijemanja z življenjskimi preizkušnjami kazala v njenih intimnih trenutkih ustvarjanja. Preko ustvarjalnosti in s posvečanjem umetnosti si je ustvarjala lasten varen svet, ohranjala je stik s seboj in obenem s tem sporočala, da potrebuje svoj mir in prostor, znotraj katerega se poskuša realizirati. V ustvarjanju je našla vsakdanji smisel, omogočilo ji je stik s seboj in ji ponudilo varen prostor, istočasno pa se je s tem delovanjem tudi identificirala. Kadar njena ustvarjalnost ni bila sprejeta, je zanjo to pomenilo neuspeh oziroma zavrnitev nje same, saj se je z izdelki poistovetila. Podala se je v polje umetnosti, upajoč, da bo znotraj tega sprejeta in razumljena, a je pogosto doživela razočaranja, tudi znotraj svoje družine. To ji je posredno zbijalo motivacijo in zato je izgubljala stik s svojci. Na prelomni točki v njenem življenju pa sta bili ravno ustvarjalnost in umetnost najmočnejši orodji, preko katerih je strokovni delavec lahko z njo vzpostavil stik. Pomembno je dejstvo, da sta se njena ustvarjalnost in potreba po ustvarjanju tudi na primeren način prepoznali in sprejeli oziroma sta bili vključeni v strokovno obravnavo z namenom pomoči gospe Ani. V njen svet ustvarjalnosti, razumevanja

in dojemanja vsakodnevnega življenja sem kot strokovna delavka vstopila preko umetnosti, jo prijela za roko in postopno popeljala skozi proces transformacije, sprejemanja in soočanja z vsakodnevnimi življenjskimi situacijami. Le tako jih je začutila kot lahkotne in predvsem neobremenjujoče. S tega stališča sta bili ustvarjalnost in umetnost njena moč, preko katere je ponovno začutila samo sebe ter se povezala z zunanjim umetniškim svetom in ustvarjalnostjo, ki sta bila prej več let skrita pred javnostjo.

Njena ustvarjalnost in poznavanje umetnosti sta ji dajala moč, da je zopet okrepila svoje komunikacijske veščine, da se je lažje spoprijemala z vsakdanjimi življenjskimi situacijami, se povezala navzven in okrepila socialno mrežo. Dokončala je študij in si zastavila nove življenjske cilje ter nekatere tudi v relativno kratkem času realizirala. V tem primeru lahko vidimo, kako se oblika nemoči in moči osebe na področju umetnosti in ustvarjalnosti pokaže istočasno. Posameznik se v svoji nemoči delovanja zateče k ustvarjanju in umetnosti, ki mu predstavlja stik s seboj, a lahko povzroči izolacijo od zunanjega sveta. Obenem pa sta oba obliki moči, s katero posameznika opogumimo, podpremo, da se lahko spopade z vsakodnevnimi življenjskimi situacijami in ponovno vključi v različna polja družbenega dogajanja.

e) Pasti ustvarjalnih delavnic

V magistrskem delu sem se usmerila predvsem na pozitivne učinke ustvarjalnih delavnic. Okolje ustvarjalnih delavnic je delno strukturirano, varno in ciljno usmerjeno, kar udeležencem omogoča vse zgoraj ugotovljeno. Ne moremo pa mimo tega, da ne bi razmišljali tudi o nasprotnem polu teh ustvarjalnih delavnic.

Okolje, udeleženci in strokovni delavci udeležencem nudijo varen prostor in občutek sprejetosti, vendar ko ta mehurček poči in pogledamo onkraj doslej doživetega, kaj hitro spoznamo, da se tovrstna umetniška zvrst razblini v vsakdanjem svetu. Zahteve družbe in sistema postanejo za marsikaterega udeleženca ali ustvarjalca zapleten splet ovir, zank, ugank in zavrnitev. Navkljub intelektualnim poskusom poveličevanja in razumevanja umetnosti se

ustvarjalci iz DC hitro izgubijo v tržnih zahtevah in pričakovanjih, kar lahko privede do njihove segregacije, umikanja in samoizključevanja.

Kolesje umetnosti, kot so muzeji, knjižne založbe in glasbena industrija, pogosto daje večji poudarek estetski vrednosti dela, obenem pa prezre ozadje umetnikovih osebnih izkušenj. Dandanes se lahko ob pravem času in na pravem mestu v dobi tehnologije tudi najde vrzel, kjer se odpre priložnost, da umetniški izdelki oseb s težavami v duševnem zdravju pridejo v ospredje, saj se v umetnosti vedno bolj cenita avtentičnost in edinstvenost. Med drugim so ravno ustvarjalne delavnice in razne terapevtske umetniške iniciative pripomogle k bolj odprtemu in razumevajočemu sprejemanju umetnosti, ustvarjene z namenom obvladovanja duševnih izzivov.

Sprejetost umetniških izdelkov oseb s težavami v duševnem zdravju v družbi je odvisno od številnih dejavnikov, kot so kulturni kontekst, vrsta umetniškega dela, prepoznavnost umetnika in širša družbena občutljivost. V preteklosti so bili umetniki z duševnimi težavami stigmatizirani, zadnja desetletja pa opažamo spremembe. Umetnost je vse pogosteje videna tudi kot način izražanja bolečine, stresa, depresije in tesnobe, s čimer te izkušnje postanejo dostopnejše širši publiki. Estetika umetnosti visoko vrednoti vsakršno obliko umetnosti, ki izvira iz osebnih bojev z duševnim zdravjem, saj zaradi svoje edinstvenosti, iskrenosti in globine pritegne pozornost bralcev, poslušalcev in gledalcev. Tovrstna umetnost je prepoznana, saj nosi posebno moč, odraža osebne travme, notranje konflikte in bolečino, ki je lahko terapevtska tako za ustvarjalca kot tudi za občinstvo. Pesmi, slike, filmi ali književnost, ki raziskujejo temne plati človeškega čustvovanja in doživljanja, so pogosto hvaljeni zaradi svoje iskrenosti in sposobnosti, da pri gledalcih oz. bralcih vzbudijo močne čustvene odzive.

Umetniki z duševnimi težavami pogosteje težje dosežejo prepoznavnost in profesionalni uspeh. V preteklih desetletjih so umetnost s svojo ustvarjalnostjo pomembno zaznamovale nekatere – danes velike – osebnosti s težavami v duševnem zdravju. Toda v obdobju svojega aktivnega delovanja niso bile prepoznane, cenjene ali tako globoko spoštovane. Največkrat so bila njihova dela popularizirana po njihovi smrti – dosegala so uspehe na umetniškem področju zaradi svoje edinstvenosti in globine.

Danes pomembno k destigmatizaciji duševnih stanj pripomorejo ravno umetniki, ki so v življenju doživeli določene čustvene turbulence. Vendar je pot do gledalcev in trga trnova in nevarna za umetnikovo duševno stanje. Kadar umetniški izdelek osebe z duševnimi težavami

ni sprejet, lahko za ustvarjalca to pomeni globok čustveni in psihološki izziv, saj vpliva na njegovo identiteto in samospoštovanje. Umetniški svet je dandanes konkurenčen, nepredvidljiv in prepleten z različnimi standardi in interesi, ki so povezani s tržnimi zakonitostmi, kapitalom, trendi in prepoznavnostjo. Prežeto je z agonom, tekmovanjem, sporom ..., je kot nekakšno bojno polje (Puncer 2010, 148).

Ustvarjalnost lahko za mnoge ljudi predstavlja način za izstop iz vloge duševnega bolnika, saj so njegova dela izraz lastnih občutkov, bolečin in izkustev brez terapevtskega odnosa. Če so ta dela na trgu zavrnjena, pa lahko ustvarjalčevo duševno stanje še poslabšajo. Okrepijo občutek osamljenosti in nesprejetosti ter socialno izolacijo. Navkljub mnogim pozitivnim aspektom ustvarjalnih delavnic in soočanju z vsakdanjim življenjem, ustvarjalec sam ni kos trgu kapitala in se lahko brez ustrezne podpore hitro zapre v svoj svet ter zatre svojo ustvarjalnost. Ob ustrezni podpori bi ustvarjalec z izkušnjo zavrnitve pridobil izkušnjo za osebno rast, vendar je na tem mestu zagotovo treba vključiti ustrezno strokovno osebje, ki ustvarjalcu omogoči uvid v doživeto izkušnjo.

Zavrnitev na trgu ne pomeni nujno konca umetniške poti. Vedno več je alternativnih poti, galerij, spletnih platform in skupnosti za umetnike, ki t. i. outsiderjem nudijo možnost, da se izpostavijo. Znotraj tovrstnih skupnosti posameznik najde ustrezno podporo, ki ceni avtentičnost in osebno zgodbo, ne le tržne vrednosti dela. Takšni umetniki lahko najdejo svoje občinstvo, ki spoštuje njihovo izkušnjo in jim pomaga pri nadaljnjem razvoju ustvarjalnosti. Zagotovo pa je tu primerno izpostaviti pomen povezovanja in širjenja teh skupnosti.

Ker svet umetnosti ni nevtralno avtonomno področje, temveč ideološko, politično, ekonomsko, razredno in tudi spolno zaznamovano, se zavrnitve umetniških del oseb s težavami v duševnem zdravju zelo pogosto zgodijo (Puncer 2010, 149). Dela so lahko preveč specifična, preveč osebna ali preveč »mračna« za širše občinstvo, kar vpliva na njihovo sprejetost na trgu.

Uspeh na umetniškem področju je odvisen od talenta, vztrajnosti, priložnosti in podpornega okolja. Predvsem pa umetnost ljudem s težavami v duševnem zdravju predstavlja način soočanja z lastnimi občutki in težavami, kar jim omogoča osebno rast in je zanje ena od oblik izražanja.

Preboj tovrstnih ustvarjalcev v družbi in svetu umetnosti ima lahko dvojni učinek. Tako se lahko pojavi nekdo, ki mu uspe s svojim delom prebuditi radovednost družbeno reprezentativnega likovnega kritika, ki mu omogoči skok v svet umetnosti in umetnikov, na drugi strani pa lahko še poglobi vrzel med ustvarjalci in uveljavljenimi umetniki. Vsekakor menim, da je na tej točki pomembno povezovanje »enakih« ustvarjalcev ter znotraj teh skupin z istim interesom in ciljem grajenje kvalitete, ki vključuje celoten proces ustvarjanja. Preboji na umetniški trg so mogoči, a tvegani in predvsem naporni. Primerno bi bilo mreženje znotraj istomislečih in delujočih, kjer bi tovrstno ustvarjanje pridobilo dodano vrednost.

Na trgu dela se ti ustvarjalci težje uveljavijo zaradi neustrezne izobrazbe ali pa nepodpornih zaposlitvenih okolij. Primeri dobre prakse se zadnje desetletje uvajajo s pomočjo programa zaposlitvene rehabilitacije, vendar je miselnost delodajalcev še vedno večinoma precej toga in ljudi s težavami v duševnem zdravju težje zaposlujejo (Bratuš Albreht, 2021).

Umetniški izdelki ljudi z duševnimi težavami so lahko zelo cenjeni zaradi svoje edinstvenosti in moči izraza, menim pa, da družba še vedno potrebuje čas, da bi tovrstne ustvarjalce sprejela in razumela njihovo umetnost, ki temelji na izkušnjah ter globokih doživljanjih in čustvovanjih. Umetnost sama po sebi ima sposobnost povezovanja, ozaveščanja in zdravljenja. Pot do občega sprejemanja tovrstne umetnosti je še dolga, vendar že zaznavamo spoznanja, da slednja lahko vodi do vključujoče in podporne umetniške skupnosti.

f) Zaključek

Socialno delo naj bi videlo umetnost takšno, kot je. Vidi jo kot priložnost, da si človek z umetnostjo izboljša življenje, da se z umetniško dejavnostjo krepi psihološko in družbeno – s prevzemanjem novih vlog in družbeno sprejemljivo prezentacijo svojih stisk. Socialno delo umetnost vidi in organizira kot kolektivni proces in je ne vidi kot zgolj individualno storitev (Kustec 2011). Pa vendar, ko razmišljamo o umetniškem ustvarjanju, si ustvarjalca navadno predstavljamo osamljenega, *samega* – ki v ateljeju ustvarja svoje umetnine ali v sobi piše knjigo ali ob klavirju sklada skladbo. Ne smemo pa zanemariti dejstva, da se vsi ti navidezno samotarski umetniki med seboj povezujejo v konceptualne mreže in krožke, da se združujejo

na skupinskih razstavah, da so vpeti v sisteme založnikov, galeristov in impresarijev ter da se med seboj dopolnjujejo, podpirajo, si dopisujejo, se obiskujejo, ljubijo in sovražijo.

Umetnostna terapija vpliva na povečanje kakovosti življenja posameznikov, kjer so terapevtski pristopi veliko ohlapnejši in manj strukturirani, konkretno v socialnem delu pa govorimo o tem, da imajo lahko umetnostna izrazna sredstva tudi terapevtski učinek (Kustec 2011).

Pojavi se dilema pojmovanja in vrednotenja ustvarjenega dela znotraj ustvarjalnih delavnic v kontekstu socialnega dela, pa vendar tudi medicinskega in terapevtskega modela. Če razmišljamo o terapevtskih učinkih ustvarjanja in ustvarjenih umetnin, zanemarimo vrednost umetniškega izdelka znotraj umetniškega trga, ima pa veliko vrednost za posameznika in družbeno skupino, v kateri je nastal. V širšem družbenem in tržnem kontekstu pa se v danem trenutku vrednosti umetnine ne moremo v celoti zavedati.

Filozofi ugotavljajo, da so prve umetnine nastale in se »mojstrile« z izkušnjami in razvojem pravil ter da so umetnosti dejansko nastajale iz nuje in stiske (Hribar in Kreft 2005, 107). Znotraj takšnega razumevanja razvoja umetnostnega delovanja lahko trdimo, da je tudi ustvarjanje s terapevtskim učinkom umetniška zvrst, kar se je v šestdesetih letih prejšnjega stoletja z art brutom tudi izkazalo. V celoti umetniških izdelkov, ki nastajajo v ustvarjalnih delavnicah z nekim terapevtskim učinkom (Kustec 2011), ne moremo izvzeti iz konteksta razvoja umetnosti in razvrednotenja slednje, saj »umetnosti ne moremo definirati, ker umetnost je koncept, prikladen interesom, ki ga oblikujejo, in ne predmetom, ki jih označuje«, kajti umetnost je nenazadnje družbena konvencija in ne koncept (Hribar in Kreft 2005, 110).

Posamezni umetniški izdelki, nastali na ustvarjalnih delavnicah, so lahko zelo cenjeni zaradi svoje edinstvenosti in moči izraza, vendar pa družba potrebuje čas, da sprejme in razume umetnost, ki izvira iz izkušenj oseb s težavami v duševnem zdravju. Umetnost ima sposobnost povezovanja, ozaveščanja in zdravljenja, čeprav je pot, ki vodi do širšega sprejemanja, lahko še vedno zahtevna.

V kolikor v grobem zaključimo ugotovljeno, bi lahko trdili, da je ustvarjalnost pomembna komponenta osebnosti, omogoča obstoj človeka in je elementarna. »Ustvarjalnost je kot človekova splošna, prirojena in neločljiva lastnost in potreba; ni le značilnost nekaterih ljudi, družbenih razredov ali zgodovinskih obdobij« (Kustec 2011, 32). Na tej točki pa moramo ponovno izpostaviti Flakerjevo (2012, 62) trditev, da je socialno delo ustvarjanje sprememb,

boljših pogojev iz različnih danih ali nanizanih perspektiv in možnosti, kjer je rezultat socialnega dela enkratna kreacija umetnosti in znanosti obenem. Na podlagi tega lahko socialnega delavca poimenujemo »umetnik iskanja rešitev in sprememb«. Njegovo platno je uporabnikovo življenje.

Umetniku je ustvarjanje trenutek individualnosti, kjer je lahko sam s seboj, v svojem ustvarjalnem svetu sooblikuje svoje življenje in uspešno krmari mimo vseh situacij, ki mu jih življenje ponuja. To je navidezno varen svet. Vse svoje potenciale ustvarjalec usmeri v izdelek. Tako izdelek kot ustvarjanje pa ne pridobivata na vrednosti, če nista v interakciji s posameznikom ali občinstvom. Če posamezniku ni dana možnost delovanja navzven, ne more spoznati lastnih ustvarjalnih in osebnostnih razsežnosti, ki jih prakticira z ustvarjalnostjo.

Naloga socialnega delavca je, da uspe prepoznati potenciale v človeku in mu nuditi možnost, da uspe realizirati in razvijati lastne veščine. Socialni delavec ima pomembno vlogo pri prepoznavanju in usklajevanju človekovih potreb in zmožnosti, ki jih nato ustrezno okrepi in vključi v vsakdanje življenje, pa čeprav s pomočjo umetnosti in procesov ustvarjanja. Tudi Kustec (2011) spodbuja vključevanje strokovnih delavcev in socialnih delavcev k uporabi izraznih umetnosti kot pomoč pri strokovnem delu. Obenem pa tudi poudarja, da za uporabo umetnostnih izraznih sredstev ni pomembna strokovna usposobljenost na področju umetnosti, saj je ustvarjalnost neomejenih razsežnosti, znotraj katerih rastemo.

»V socialnem delu uporabljamo umetnostna izrazna sredstva (kot možnost novega učenja, povečanja moči uporabnika, sprostitve), ki socialnemu delavcu pomagajo udeleženo stopiti v socialnodelovni odnos in povečati njegovo učinkovitost: spodbujajo dvosmerno komunikacijo; spodbujajo uporabnika, da izraža svoje motive (želje, skrbi ipd.); uporabnik ima na izbiro umetnostne izrazne dejavnosti in »učne vsebine«; izhajanje iz konkretnih življenjskih situacij, ki sta jih uporabnik in mogoče tudi socialni delavec že doživela; izražanje lastnih motivov socialnega delavca; metakomunikacija; spodbujanje uporabnikov, da sami ocenijo svoje delo; sprotno vrednotenje lastne vloge socialnega delavca v procesu; vrednotenje skupaj z uporabnikom; vsi akterji so v opazovanju udeleženi in na opazovano vedenje vplivajo; v procesih socialnega dela se spreminjajo tudi socialni delavci (vseživljenjsko učenje in nenehno pridobivanje ter predelava novih izkušenj in spoznanj)« (Kustec 2011, 33).

Ponovno citiram Magdiča (v Simoniti 2014, 45), ki meni, da »odsotnost individuumu lastne arhetipske ustvarjalnosti pelje v nevrozo, depresijo in osebnostno motenost ter da ustvarjalnost pomeni duševno zdravje«.

10. SKLEPI

Ustvarjalne delavnice so pomemben segment programa dnevnih centrov za osebe s težavami v duševnem zdravju. Med drugim so delavnice velik doprinos k socialnim programom, namenjenim človeku, saj se med ustvarjalnimi procesi odpirajo nove možnosti delovanja, sodelovanja in učenja tako za udeležence kot tudi za strokovne delavce ali nosilce programov.

Ustvarjalne delavnice niso zanimive za vse obiskovalce dnevnih centrov. Udeleženci UD so z udejstvovanjem in delovanjem na delavnicah pridobili več različnih veščin, ki so osmislile njihov vsakdan, utrdile prijateljstva, stkale nove socialne mreže in nekoliko omilile njihovo bolezen.

Udeležencem se skozi procese ustvarjanja obudijo različne veščine in znanja, kot so ustrezna komunikacija, ročne spretnosti in samozaupanje, kar pripomore k dvigu kvalitete življenja.

Strokovni delavci ne potrebujejo ustrezne umetniške izobrazbe, da bi s pomočjo ustvarjanja in umetnosti človeka ponovno povezali z lastnimi sposobnostmi, ga istočasno vključili v različna družbena dogajanja ter posledično dvignili kakovost življenja in prispevali k boljšemu počutju udeleženca. Pomembni so čutnost socialnega delavca do sočloveka, strpnost, sposobnost opazovanja in povezovanja, doslednost ter mediatorstvo.

Udeleženci ustvarjalnih delavnic delujejo v okolju, kjer se počutijo varni in sprejeti. Pomanjkljivost takšnega delovanja je v povezovanju navzven, saj se na takšen način uporabniki dodatno segregirajo. Tu je potrebno aktivnejše delovanje strokovnih delavcev, društev in institucij, ki bi z ustreznimi aktivnostmi ali programi lahko pomagali ljudem s težavami v duševnem zdravju, ki se umetniško udejstvujejo, vključevati se tudi na širšem polju umetnosti in trgu umetnosti.

Izdelki, ki nastanejo na delavnicah, na trgu niso ustrezno ovrednoteni, ravno tako so možnosti javne predstavitve teh izdelkov skromne in podprte navadno le na lokalni ravni. Znotraj delovanja teh delavnic opažam problem ustreznega vrednotenja in prodaje izdelkov na trgu ter v segregaciji te populacije znotraj njihovega delovanja.

Materiale za ustvarjanje si uporabniki za domačo uporabo težko privoščijo, zato so ustvarjalne delavnice v sklopu dnevnega centra edini vir in prostor, kjer lahko ustvarjajo in poglabljajo svoje ročne spretnosti.

Skozi procese ustvarjanja udeleženci delavnic pridobijo različne veščine, ki jim dvigujejo samopodobo in osmislijo njihov vsakdan. Z udeležbo na sejmih pa pridobijo dodatno potrditev o svojem delovanju in sposobnostih, kar jim dvigne samospoštovanje.

Smiselno bi bilo posamezne družbene interesne skupine povezovati, da bi pred občo javnostjo delovale skupaj z namenom destigmatizacije umetniških izdelkov oseb s težavami v duševnem zdravju. Posledično bi se gradila kvaliteta znotraj tega segmenta, ki bi temeljila na dolgoročnem procesu ustvarjanja. S tem bi tovrstna umetnostna zvrst zagotovo pridobila dodano vrednost tudi na trgu umetnosti.

V prihodnosti pa bomo tudi na področju socialnega dela zagotovo veseli spoznanj s področij biomedicine, psihologije in nevrologije, ki se vse bolj ukvarjajo s preučevanjem vpliva umetnosti na človeške razsežnosti, predvsem na področju aktivacije umskih in čustvenih potencialov.

11. PREDLOGI

- Društva ki delujejo na področju težav v duševnem zdravju, bi se lahko s pomočjo ustvarjanja na umetniškem področju bolj povezovala in na regionalni ali državni ravni organizirala predstavitve ali razstave izdelkov, nastalih na ustvarjalnih delavnicah v posameznih centrih, organizacijah ali društvih. S pomočjo takšnih akcij bi s skupnim delovanjem pripomogla tudi k destigmatizaciji oseb s težavami v duševnem zdravju.

- Dodatno vrednost bi izdelki in ustvarjalci na delavnicah dobili z večjim vključevanjem priznanih umetnikov v njihove procese ustvarjanja in delovanja, predvsem pri povezovanju s širšo umetniško skupnostjo.

- Veliko vlogo pri vključevanju v skupnost bi imela aktivno povezovanje vladnih in nevladnih programov s področja ustvarjanja ter skupno delovanje.

- Smiselno bi bilo ustrezno izobraževanje in informiranje strokovnih delavcev o možnostih uporabe različnih ustvarjalnih tehnik pri njihovem delu.

- Socialni delavci si lahko delo s posamezniki in s skupino olajšajo z uporabo različnih izraznih sredstev in s sodelovanjem na ustvarjalnih delavnicah.

- Programsko, spletno ali dejansko povezovanje interesnih društev in skupin ter delovanje na nacionalni ravni s predstavitvijo izdelkov udeležencev.

- Povezovanje t. i. obstranske umetnosti z vzgojno-izobraževalnimi institucijami, kar bi pripomoglo k lažjemu razumevanju ter sprejemanju tovrstnih izdelkov in dejavnosti.

- Občine bi znotraj svojih javnih programov tovrstnim družbenim skupinam omogočale redno prisotnost na javnih sejmih in prireditvah ter brezplačne predstavitve in prodajo izdelkov z namenom podpore in destigmatizacije.

- Galerije in muzeji bi prijavljali socialne programe, v katere bi v sklopu svojih programov vključevali laične ustvarjalce oz. umetnike ter jim s tem pomagali pri promociji in destigmatizaciji, predvsem pa bi podpirali njihov obstoj ter ustvarjalnost.

- Smiselno in učinkovito bi bilo, da bi tovrstne ustvarjalne procese društev in interesnih skupin javni mediji redno spremljali ter objavljali njihov napredek in delovanje. S tem bi se tudi poklicni profile vseh vključenih v tovrstne procese ustvarjanja približali mlajšim generacijam.

12. LITERATURA

Apohal, T. (2007): Poblagovljenje ustvarjalnosti. Diplomsko delo. Fakulteta za družbene vede, Ljubljana. Pridobljeno 10. 4. 2018 s http://dk.fdv.uni-lj.si/diplomska/pdfs/apohal-tomaz.pdf

Apohal Vučkovič, L. (1998): Socialni programi in storitve za ljudi s težavami v duševnem zdravju. Pobolnišnična psihosocialna skrb za ljudi z dolgotrajnimi težavami v duševnem zdravju. Ljubljana. Ozara Slovenija.

Altra. 2014. Pridobljeno 12. 2. 2020 s http://www.altra.si/sl/dnevni-center

Bassin, A. (2016): Trg umetnosti ob njeni krizi in utopiji. Delo. Pridobljeno 10. 3. 2020 s https://www.delo.si/mnenja/gostujoce-pero/trg-umetnosti-ob-njeni-krizi-in-utopiji.html

Boden, A. M. (2004): The Creative Mind, Myths and Mechanisms. Routledge London and New York.

Bucik, K. in Caf, B. (2012): Izzivi umetnostne terapije. Zbornik prispevkov. Ljubljana.

Bratuš Albreht, K. (2021): Zaposlovanje ljudi z avtizmom: perspektiva delodajalcev. Magistrsko delo. Fakulteta za socialno delo. Ljubljana.

Bregant, T. (b. d.): Ustvarjalnost. Zdravstveni dom Medvode. Pridobljeno 28. 2. 2020 s http://publikacija.k56.si/strokovnjaki/2.%20Tina%20Bregant.%20Ustvarjalnost.pdf

Caf, B. in Slunjski, M. (2006): Umetnostna terapija – kakšna terapija. Slovensko združenje umetnostnih terapevtov. Maribor.

Caf, B. in Cajnko, B. (2008): Oblike in metode dela v umetnostni terapiji. Zbornik prispevkov. Ljubljana. (str. 11–20).

Cimerman, M. (2016): Trženje umetniških del. Zaključna strokovna naloga, Ekonomska fakulteta, Ljubljana. Pridobljeno 10. 3. 2020 s http://www.cek.ef.uni-lj.si/vps_diplome/cimerman472.pdf

Creativity (b. d.). Pridobljeno 3. 4. 2018 s https://en.wikipedia.org/wiki/Creativity

Čačinovič Vogrinčič, G. (2002): Koncept delovnega odnosa v socialnem delu. Socialno delo 41 (2): 91–96.

Flaker, V. (2003): Temeljne in nujne spretnosti socialnega dela. Socialno delo 42, 4–5: 237–257.

- (1995): K navadnosti izjemnega: možnosti paradigmatskega premika. Socialno delo 34, št. 6, s. 361–371.

- (2007): Krepitev moči v teoriji in praksi. Ljubljana: Univerza v Ljubljani. Fakulteta za socialno delo.

- (2010): Individualno načrtovanje in izvajanje storitev. Kako koordinirati obravnavo v skupnosti. Osnutek priročnika 2.11. Ljubljana: Univerza v Ljubljani. Fakulteta za socialno delo.

- (2012): Direktno socialno delo. Založba cf*. Ljubljana.

- (2013): Osebno načrtovanje in izvajanje storitev. FSD. Ljubljana.

- (2015): Prispevki k taksonomiji socialnega dela in varstva – 1. del. Fakulteta za socialno delo. Univerza v Ljubljani.

- (2018): Inovacije v dolgotrajni oskrbi: primer domov za stare ljudi. Fakulteta za socialno delo. Ljubljana.
- (1998): Odpiranje norosti. Vzpon in padec totalnih ustanov. Založba cf*. Ljubljana.

Flaker, V., Urek, M, Rafaelič, A., Mali, J. (2018): Inovacije v dolgotrajni oskrbi. Fakulteta za socialno delo. Univerza v Ljubljani.

Flaker, V., Nagode, M., Rafaelič, A., Udovič, N. (2011): Nastajanje dolgotrajne oskrbe: ljudje in procesi – eksperiment in sistem. Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani.

Flaker, V., Mali, J., Kodele, T., Grebenc, V., Škerjanc, J., Urek, M. (2008): Dolgotrajna oskrba: očrt potreb in odgovorov nanje. Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani.

Fromm, E. (2004): Imeti ali biti. Vale Novak. Ljubljana.

Goffman, E. (2019): Azili: eseji o socialni situaciji duševnih bolnikov in drugih zaprtih varovancev. Založba cf*.
Hlebš, J. (2023): Estetika in modrost umetnosti. Mohorjeva, Celovec.
Hribar Sorčan, V. in Kreft L. (2005): Vstop v estetiko. Filozofska fakulteta, Ljubljana.

Hrvatin, A. (2016): Socialno delo v avtonomnih prostorih: Vloga socialnega dela pri graditvi kontramoči. Fakulteta za socialno delo. Ljubljana.

Hierarhija potreb po Maslowu (b. d.). Pridobljeno 17. 9. 2018 s https://sl.wikipedia.org/wiki/Hierarhija_potreb_po_Maslowu

Jurman, B. (2004): Inteligentnost, ustvarjalnost, nadarjenost. Center za psihodiagnostična sredstva, d.o.o. Ljubljana.

Jean Dubuffet (b. d.). Pridobljeno 28. 8. 2018. s https://en.wikipedia.org/wiki/Jean_Dubuffet

Kroflič, B. (2019): Umetnostno ustvarjanje kot terapija. Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta.

Kustec, K. (2017): Uporaba izrazno ustvarjalnih medijev v socialnem delu in sorodnih poklicih pomoči. Socialno delo, 56, 2: 81–98. Pridobljeno 12. 10. 2018 s https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-ISE2OBJC/447e3945-04d2-4eca-87f5-0c3586e78cbf/PDF

Kustec, K. (2011): Umetnostna izrazna sredstva v socialnem delu. Socialno delo, letnik 50, št. 1: 27–33.

Labor, L. (2014): Ustvarjalnost v delovnih organizacijah. Univerza na Primorskem, Fakulteta za matematiko, naravoslovje in informacijske tehnologije. Pridobljeno 27. 2. 2020 s https://core.ac.uk/download/pdf/52489854.pdf

Lamovec, T. (1995): Skupnostne službe. Načrtovanje razvoja psihosocialnih služb na podlagi potreb ljudi z dolgotrajnimi psihosocialnimi stiskami na področju RS. Končno poročilo. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.

Lamovec, T. (1995): Organizacijski vidiki skupnostnih služb. Načrtovanje razvoja psihosocialnih služb na podlagi potreb ljudi z dolgotrajnimi psihosocialnimi stiskami na področju RS. Končno poročilo. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.

Mager, I. (2008): Slika, tretji vogal v terapevtskem trikotniku. Dnevnik, 23. december 2008. Pridobljeno 5. 5. 2020 s https://www.dnevnik.si/1042232016

Meden Klavora V. (2001): Jezik risbe. Zdravstveni vestnik 2001; 70: 693–5.
Meden Klavora V. (2008): Ko duša nima kam. Preddvor. Narava 2008.

Makarovič, J. (2003): Antropologija ustvarjalnosti. Nova revija, Ljubljana.

Mesec, B. (1998). Uvod v kvalitativno raziskovanje v socialnem delu. Visoka šola za socialno delo. Ljubljana.

- (2009). Metodologija raziskovanja v socialnem delu 1: Načrtovanje raziskave: Študijsko gradivo za interno uporabo. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.

- (b. d.). Primeri kvazi sistemske sociološko-organizacijsko usmerjene teorije socialnega dela. Pridobljeno 9. 4. 2024 s https://www.revija-socialnodelo.si/mma/Primer_URN_NBN_SI_DOC-VHAS1655.pdf/2019022711302175/

Metličar, S. (2012): Reševanje problemov, ustvarjalnost in duševno zdravje. Pridobljeno 7. 8. 2018 s http://kakosi.si/wp-content/uploads/2012/09/resevanje_problemov.pdf

MDDSZ. (2019). Pridobljeno 14. 3. 2019 s http://www.mddsz.gov.si/si/delovna_podrocja/sociala/socialnovarstveni_programi/sociala_nvo/

Mikuš Kos, A. (1996): Nevladne organizacije, prostovoljno delo in promocija zdravja. Varovanje zdravja posebnih družbenih skupin v Sloveniji. Ljubljana: Inštitut za varovanje zdravja v RS.

Neumann, E. (2001): Ustvarjalni človek. Študentska založba Claritas.

Ogrizek, M. (2009): Umetnost se ne uleže tja, kjer ji je postlano. Dnevnik, 30. maj 2009. Pridobljeno 5. 5. 2020 s https://www.dnevnik.si/1042270638

Ovsenik, M. (2013): Ustvarjalnost kot izziv časa. 25. forum odličnosti in mojstrstva, Otočec. Pridobljeno 20. 5. 2019 s https://www.fos-unm.si/media/pdf/forum/25_forum/fo_2013_zbornik_www_ustvarjalnostkotiziv.pdf

Opaka, M. (2008): Ustvarjalnost – proces, oseba in produkt. Pregled nekaterih odkritij o ustvarjalnosti v zadnjem desetletju. Psihološka obzorja, 17, 2, 77–90. Društvo psihologov Slovenije 2008.

Ozara. (2019). Pridobljeno 14. 3. 2019 s http://www.ozara.org/programi-in-projekti/nosilni-programi/dnevni-centri/

Pečjak, V. in Štrukelj, M. (2013): Ustvarjam, torej sem. Celovec, Mohorjeva založba.

Pečjak, V. (1987): Misliti, delati, živeti ustvarjalno. Državna založba Slovenije.

Poštrak, M. (1996): Socialno kulturno delo. Socialno delo, letnik 35, številka 5. Pridobljeno 8. 8. 2018 s https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-N38GCSKI/e2edf2c4-8d2f-4feb-917a-44d7c113f07c/PDF

- (1995): Razsežnosti ustvarjalnosti. Socialno delo. Letnik 34, št. 1, str. 37–44.

- (b. d.): Kaj posebnega lahko ponudi socialno delo pri delu z mladimi? Pridobljeno 12. 1. 2022 s https://www.fsd.uni-lj.si/izobrazevanje/dodiplomski-studij/ucni_nacrti/program_1%20_stopnje/44/

Plotajs, M. (2002): Socialno kulturno delo v Malem domu. Pridobljeno 3. 4. 2024 s https://www.revija-socialnodelo.si/mma/Socialno_URN_NBN_SI_DOC-D42PTTUL.pdf/2019021215313284/

Puncer, M. (2010): Sodobna umetnost in estetika. ZAK. Univerza v Mariboru, Pedagoška fakulteta.

Rapoša Tajnšek, P. (1993): Skupnostno socialno delo in skupnostna usmeritev v praksi socialnega dela v Sloveniji. Pridobljeno 2. 4. 2024 s https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-LLWY28ZI

Razpotnik in drugi (2017): Podpora ranljivim družinam in preventivno skupnostno delo kot posebna vidika antideložacijskega dela. Pridobljeno 4. 4. 2024 s https://www.revija-socialnodelo.si/mma/Podpora_URN_NBN_SI_DOC-4WGQ101J.pdf/20181126111172948/

Simoniti, I. (ur). (2014): Ustvarjalnost. Slovenska matica, Ljubljana.

Sorčan Hribar, V. in Kreft L. (2005): Vstop v estetiko. Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani. Oddelek za filozofijo. Ljubljana.

Škerjanc, J. (2010): Individualizacija storitev socialnega varstva. Fakulteta za socialno delo, Univerza v Ljubljani.

Šent (b. d.). Pridobljeno 14. 3. 2019 s https://www.sent.si/index.php?m_id=dnevni_centri

Šentprima. Pridobljeno 17. 1. 2018 s https://www.sentprima.com/

Šugman Bohinc, L. (2000). Kibernetika spremembe in stabilnosti v kontekstu svetovalnega in terapevtskega dela s klientskim sistemom. Psihološka obzorja, 9(2), str. 87–101.

- (2000b), Kibernetika konverzacije – o spreminjanju razumevanja sebe in drugega skozi razgovor. Belo: Filozofska fakulteta, Oddelek za psihologijo, Univerza v Ljubljani (doktorsko delo: Konceptualni del).

- (1994), Socialno kulturno delo. Socialno delo 33, 4: 317–324.

Švab, V. (2015). Obravnava v skupnosti. Pridobljeno 12. 2. 2020 s http://sent.si/fck_files/file/Ucbenik_OBRAVNAVA_V_SKUPNOSTI_Vesna_Svab_ur.pdf

Tancig, S. in Vogelnik, M. (1998): Analiza stanja in potreb pomoči z umetnostjo na področju zdravstva, socialnega varstva in šolstva v Sloveniji. Annales: Series historia et sociologia 8, 12: 151–168.

Pridobljeno 8. 1. 2022 s https://www.fsd.uni-lj.si/izobrazevanje/dodiplomski-studij/ucni_nacrti/program_1%20_stopnje/14/

Toplak, K. (2008): »Buenas artes«: Ustvarjalnost Slovencev in njihovih potomcev v Buenos Airesu. Založba ZRC SAZU, Ljubljana.

Tratnik, P. (2016). Umetnost kot intervencija. Sophia. Ljubljana. Pridobljeno 18. 5. 2020 s http://www.mg-lj.si/media/26b34741e2/Tratnik-Umetnost-uvod.pdf

Trstenjak, A. (1981): Psihologija ustvarjalnosti. Slovenska matica, Ljubljana.

Varga, R. (2003): Teorija motivacije Abrahama Maslowa v humanistični psihologiji. Socialna pedagogika vol. 7, št. 3, str. 339–360.
Vezi (b. d.). Pridobljeno 14.3.2019 s https://drustvovezi.org/dnevni-centri

Vezi. (2015): Likovna kolonija Štanjel, zgibanka 2015. Zgibanka društva Vezi. Pridobljeno 5. 5. 2020 s https://pt.slideshare.net/veziclanki/likovna-kolonija-tanjel-zgibanka-2015?smtNoRedir=1

ZZRZI. Zakon o zaposlitveni rehabilitaciji in zaposlovanju invalidov. Pridobljeno 22. 12. 2020 s https://zakonodaja.com/zakon/zzrzi

Zaviršek, D. (1994): Psihiatrični oddelek med boleznijo in njeno kulturno manifestacijo (III). Pridobljeno 12. 2. 2024 s https://www.revijasocialnodelo.si/mma/Psihiatrini_URN_NBN_SI_DOC-IUMUG167.pdf/2019062221263321/